

मराठी विश्वकोश (https://marathivishwakosh.org/)

आमच्याविषयी ▾ विश्वकोश प्रथमावृत्ती (https://vishwakosh.marathi.gov.in/)

विश्वकोश प्रकाशन ▾ लेखनाकरिता ▾ महत्त्वाचे दुवे ▾

अभिप्राय (https://marathivishwakosh.org/contact/)

🔍 (https://marathivishwakosh.org/#)

Author: भूषण कर्डिले

This author has written 4 articles

इस उपर सूचना
मिळता
विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे
लेख/मिळती आपल्या
मिळतण्यासाठी
आपला वेळ खाली नोंदवा..

इमेल ऍड्रेस द्या..

नोंदणी करा

Join 955 other
subscribers

संपादन
कार्यालय
मराठी विश्वकोश
कार्यालय, गंगापुरी,
वाई, जिल्हा
सातारा, महाराष्ट्र
४१२ ८०३

(०२१६७)
२२००५३

mishwakosh
@gmail.com
(mailto:mish
wakosh@gmai
l.com)

प्रशासन
कार्यालय
महाराष्ट्र राज्य
मराठी विश्वकोश
निर्मिती मंडळ,
मुंबई रवींद्र
नाट्यमंदिर इमारत,
दुसरा
मजला, सयानी मार्ग,
प्रभादेवी, मुंबई -
४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२
९०२०
vinimaprashas
an@yahoo.co.i
n
(mailto:vinima
prashasan@ya
hoo.co.in)

महत्त्वाचे दुवे..
○ भारत सरकार
(http://india.gov.in/)
○ महाराष्ट्र शासन
(http://www.mahara:
content/uploads/202
x49563)
○ नागरिकांची सनद
(https://marathivishv
content/uploads/202
x49563)
○ माहितीचा अधिकार
(https://marathivishv
content/uploads/202
x49563)
8,378,749 अभ्यागत

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
ज्ञानगंगा घोघरी मुक्त विद्यापीठ

EDU422
बी.एड.

समकालीन भारतीय समाज आणि शिक्षण

घटक १ : समकालीन भारतीय शिक्षण	१
घटक २ : भारतीय संविधानातील तरतुदी व शिक्षण	४५
घटक ३ : शिक्षणविषयक धोरणे, कायदे आणि तरतुदी	६१
घटक ४ : भारत सरकारच्या शिक्षणविषयक योजना	१०३
घटक ५ : भारतीय व पाश्चात्य शिक्षणतज्ज्ञ आणि शिक्षण	१२७
घटक ६ : नयी तालीम	२०१

लेखक समिती

डॉ. कविता साळुंके
प्र. संचालक, नाशिक

डॉ. मीना कुटे
प्राचार्य, मुंबई

डॉ. नीलिमा मोरे
अकोला

डॉ. बी. एस. वाळके
माजी संचालक, नाशिक

डॉ. भूषण कर्डिले
प्राचार्य, नाशिक

प्रा. विजयकुमार पाईकराव
नाशिक

श्रीमती कल्पना साळुंके
नाशिक

डॉ. गणेश चव्हाण
मुंबई

डॉ. राकेश रामराजे
मुंबई

डॉ. संजीवनी महाले
नाशिक

श्री. सचिन अशोक पोरे
नाशिक

प्रा. आर. आर. गायकवाड
परभणी

डॉ. महेश कोलतमे
मुंबई

डॉ. मंगेश ढोबळे
जालना

डॉ. एस. एस. सोनुने
नाशिक

डॉ. विजया पाटील
नाशिक

डॉ. पुष्पा पाटील
नवापूर

डॉ. डी. डी. पवार
नाशिक

श्रीमती ज्योती लष्करी
नाशिक

श्रीमती मनीषा पाटील
नाशिक

डॉ. के. व्ही. देवरे
मुंबई

डॉ. उज्वला सदाफळ
वर्धा

संपादन समिती (आशय, भाषा व अनुदेशन)

डॉ. अनंत जोशी
माजी संचालक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. कविता साळुंके
प्र. संचालक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक

निर्मिती

श्री. आनंद यादव
व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

First Edition developed under DEC development grant.

© २०१८, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रथम मुद्रण : प्रकाशन क्रमांक :

मुखपृष्ठ रेखाटन :

अक्षरजुळणी : परफेक्ट कॉम्प्युटर, त्रिमूर्ती चौक, सिडको, नाशिक - ८

मुद्रक :

प्रकाशक : डॉ. दिनेश भोंडे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

(Handwritten signature)

PRINCIPAL
K.K. Wagh College of Education
Nashik

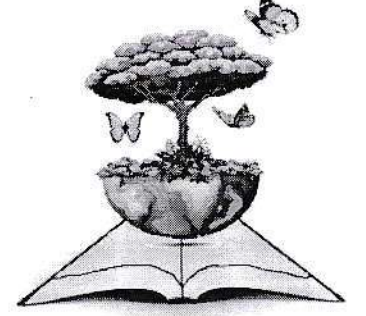
B18-19-69

14/02/2020 भूषण कार्डिले शिक्षणशास्त्र

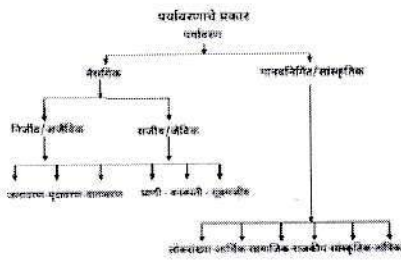
पर्यावरण शिक्षण (Environment Education)

विद्यार्थ्यांना आपल्या अवतीभवती असलेल्या मानवनिर्मित व जैविक घटकांचे संरक्षण आणि पालन-पोषण करण्याचे ज्ञान देवून त्यांच्यात पर्यावरणाबाबत सकारात्मक कौशल्य निर्माण करणारे शास्त्र म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय. भूतलावर मानव हा सर्वात बुद्धीवान प्राणी आहे. मानवाने स्वतःचे जीवन सुखी बनविण्यासाठी विज्ञान व तंत्रविज्ञानाचा वापर करून सुखसोयी प्राप्त केल्या आहेत. परिणामतः विकसीत व विकसनशील देशात प्रकल्पाची उभारणी करून अनेक जीवघेण्या समस्या उभ्या केल्या आहेत. उदा., आम्ल पर्जन्य, सागरी वादळे, ल्सुनामी, हरीतगृहे परिणाम प्रदूषण, जैव विविधतेचा न्हास, जल-वायू-ध्वनी प्रदूषण इत्यादी. पर्यावरण व मानव यांचे नाते अतूट आहे. मानव आपल्या हव्यासापोटी पर्यावरणाच्या विरोधात जात यशाची उतूंगा शिखरे गाठली; परंतु त्यामुळे निसर्गावर फार मोठा विपरीत परिणाम घडल्याचे अनेक उदाहरणे आहेत. परिणामतः पर्यावरण संरक्षणविषयक जाणिव-जागृतीबाबत अत्यंत आवश्यकता निर्माण झाली. या सर्वांचा सखोल विचार करूनच सर्वोच्च न्यायालयाने विद्यापीठ अनुदान आयोगास पर्यावरण शिक्षण हा विषय सर्व विद्याशाखांमध्ये सक्तीने समाविष्ट करण्याचे निर्देश दिले. त्या अनुषंगाने हा विषय उत्तीर्ण झाल्याशिवाय कोणतीही पदवी देवू नये, असे सर्व विद्यापीठांना आदेशीत केले.

पर्यावरण शिक्षणावर अनेक तज्ज्ञांनी व्याख्या केल्या आहेत. आर. सी. शर्मा यांच्या मते, "विद्यार्थ्यांना पर्यावरणाचे ज्ञान देवून त्यांच्या अंगी पर्यावरण संवर्धनाविषयी सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय."

डॉ. भांडारकर यांच्या मते, "मनुष्य आणि जैव-भौतिक-पर्यावरण यांच्यातील परस्परसंबंधाचे सुयोग्य आकलन करून पर्यावरणाच्या दृष्टीने हितकारक असे निर्णय घेण्याची व पर्यावरणसंगत कृती करण्यासाठी अभिक्मता निर्माण करण्याची शैक्षणिक प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय."

पर्यावरण ही संकल्पना स्थलसापेक्ष आणि जीवसापेक्ष आहे. पर्यावरणात जैविक घटक (बायोटिक फॅक्टर) आणि अजैविक घटक (अबायोटिक फॅक्टर) या दोन्हीचा समावेश होतो. जैविक घटकांत वनस्पती, मानव, मानवेंतर प्राणी व सुक्ष्मजीव इत्यादी, तर अजैविक घटकात हवा, पाणी, जमीन इत्यादी मोडतात. यापैकी काही घटक निसर्गनिर्मित असू शकतात. या सर्व घटकांची परस्पर क्रिया सातत्याने सुरू असणे यातून पर्यावरण निर्मिती होते. पर्यावरणाच्या सद्यस्थितीतील ज्वलंत समस्यांची जाणीव शास्त्रज्ञांसह सर्वांनाच आहे. यामध्ये जागतिक तपमानवाढ, ओझोन कमी होणे, क्षारयुक्त पाऊस, प्लास्टिकचा अत्याधिक वापर, घनकचरा निर्मूलन, हवा, जल व ध्वनी प्रदूषण, महापूर, पिण्याचा पाण्याचा अत्याधिक वापर, उर्जेचा पर्याप्त वापर इत्यादींचे प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात होत आहे. त्यामुळे या परिस्थितीत पर्यावरण संतुलित ठेवण्यासाठी आज पर्यावरण शिक्षणाची अत्यावश्यक गरज आहे. पर्यावरणासंबंधी वैज्ञानिक घटनाबाबतीच अनभिज्ञता, पर्यावरणावर आणिबाणीची मात्रा कमी करणे, जागतिक पातळीवरील प्रदूषणावर नियंत्रण राखणे या संदर्भात सामान्य माणूस हा हलगर्जी झाला आहे. आजच्या या वैज्ञानिक व तंत्रयुगात सद्यपरिस्थितीवर

नियंत्रण घालून पर्यावरणाचा समतोल राखण्यामध्ये पर्यावरण शिक्षणाची व त्यातील अंतर्भूत असलेल्या अभ्यास पुरक उपक्रमांची महत्त्वाची भूमिका आहे. शिक्षणाबरोबरच या संदर्भात परिस्थितीजन्य समस्यांचे गांभीर्य लक्षात घेवून ही दुरावस्था समूळ नष्ट करण्यासाठी शासनाने त्यासंदर्भात नियम केले आहेत; परंतु त्याची कठोर अंमलबजावणी करून निर्णय घेणे, तसेच राजकीय पातळीवरही याबाबत विचारविनिमय होणे गरजेचे आहे. हे कार्य जगातील सर्वांचे आहे; मात्र त्याची जाण होणे व त्या समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी त्यांची अभिव्यक्ती होणे हे केवळ पर्यावरण शिक्षणानेच शक्यप्राय होईल.

प्रदूषणाचे प्रकार

१) हवा प्रदूषण	४) सागरी प्रदूषण	७) भूप्रदूषण
२) जल प्रदूषण	५) घनकचरा प्रदूषण	८) औष्णिक प्रदूषण
३) ध्वनी प्रदूषण	६) ओझोन थराचा नाश	९) हरीतगृहांचा परिणाम

पर्यावरणीय स्त्रोतांचे व्यवस्थापन

अ.क्र.	स्त्रोत	वैयक्तिक पातळीवरील व्यवस्थापन	सामुहिक/ सामाजिक पातळीवरील व्यवस्थापन
१.	हवा	१) कचरा पालापाचोळा जाळण्याचे टाळावे.	१) औद्योगिक स्त्रोतातून प्रदूषके सोडू नयेत.

PRINCIPAL
K.K. Wagh
Department of Education
Nashik

लेखक..

(<https://marathivishwakosh.org/>

[author/bhushan-kardile/](https://marathivishwakosh.org/author/bhushan-kardile/))

भूषण कर्दिले
(<https://marathivishwakosh.org/author/bhushan-kardile/>)

प्राचार्य, के. के. वाघ शिक्षण महाविद्यालय, नासिक
संपर्क : ९४२३१८४३४४

इतर नोंदी..

(<https://marathivishwakosh.org/author/bhushan-kardile/>)

मलमलदार सूचना मिळवा

सर्वाधिक लोकप्रिय

होणारे

आपल्या
(<https://marathivishwakosh.org/16389/>)

जल प्रदूषण (Water pollution)

(<https://marathivishwakosh.org/16389/>)

Join other

सुलभ (EUSE) (EDUCE) (CYCLERS)
(<https://marathivishwakosh.org/3514/>)

घन कचरा व्यवस्थापन (Solid Waste Management)
(<https://marathivishwakosh.org/>)

🕒 14/02/2020 -

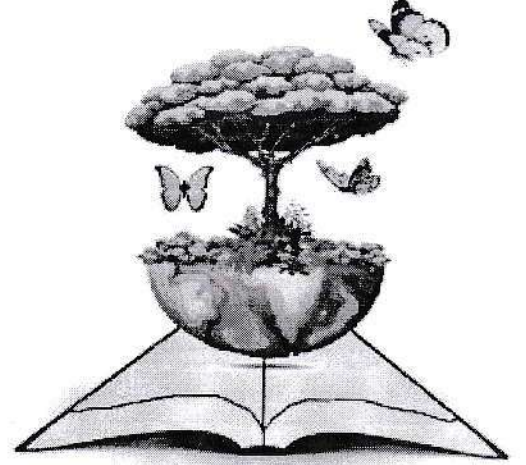
👤 भूषण कर्दिले (<https://marathivishwakosh.org/author/bhushan-kardile/>) -

📁 शिक्षणशास्त्र (<https://marathivishwakosh.org/category/education/>)

विद्यार्थ्यांना आपल्या अवतीभवती असलेल्या मानवनिर्मित व जैविक घटकांचे संरक्षण आणि पालन-पोषण करण्याचे ज्ञान देवून त्यांच्यात पर्यावरणाबाबत सकारात्मक कौशल्य निर्माण

(<https://marathivishwakosh.org/wp-content/uploads/2020/02/पर्यावरण-शिक्षण..jpg?x49563>)

करणारे शास्त्र म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय. भूतलावर मानव हा सर्वांत बुद्धीवान प्राणी आहे. मानवाने स्वतःचे जीवन सुखी बनविण्यासाठी विज्ञान व तंत्रविज्ञानाचा

संपादकीय कार्यालय

पुढासकीय कार्यालय

महत्वाचे दवे

वापर करून सुखसोयी प्राप्त केल्या आहेत. परिणामतः विकसीत व विकसनशील देशात प्रकल्पाची उभारणी करून अनेक जीवघेण्या समस्या उभ्या केल्या आहेत. उदा.,

भारत सरकार
मराठी विश्वकोशसागरी वादळे, त्सुनामी, हळूहळू परिणाम प्रदूषण, जैव विविधतेचा वसाहतीचा धावपळीची प्रदूषण इत्यादी राष्ट्रीय शिक्षण मानव यांचे नाते जंतूट आहे. मानव वाई जिल्हा निर्मिती मुडळ आपल्या ह्या सापोटी पर्यावरणाच्या विरोधित जात यशाची उतंग मंडळ कोठली परंतु ल्यामुळे इसागावर फार मोठा विपरीत परिणाम झाल्याचे (<http://india.gov.in/>)

परिणामतः पर्यावरण संरक्षण विषय जाणिव-जागृतीबाबत अत्यांतिक आवश्यकता निर्माण झाली. या सर्वांचा सखोल विचार करूनच 'सर्वोच्च न्यायालयाने विद्यापीठ निर्माण करावे' असा निर्णय देऊन प्रभादवी, मुंबई (<https://marathivishwakosh.org/content/uploads/2020/02/पर्यावरण-शिक्षण..jpg?x49563>)

कारणाचे निर्देश दिले. त्या अनुषंगाने हा विषय उत्तीर्ण झाल्याशिवाय कोणताही पदवी देणारा विद्यापीठ आदेशीत केले. (92313822 8020)

(<mailto:mvishwakosh@gmail.com>)
पर्यावरण शिक्षणावर अनेक तज्ज्ञांनी व्याख्या केल्या आहेत. भार सी अर्मा यांच्या मते "विद्यार्थ्यांना पर्यावरणाचे ज्ञान देवून त्यांच्या मधील पर्यावरण संवर्धनाविषयी सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय" (<mailto:vinimaprashas@ya.prashasan@yahoo.co.in>)

डॉ. भांडारकर यांच्या मते, "मानव आणि जैव-भौतिक-पर्यावरण यांच्यातील परस्परसंबंधाचे सुयोग्य आकलन करून पर्यावरणाच्या दृष्टीने हितकारक असलेल्या घेण्याची व पर्यावरणसंगत कृती करण्यासाठी अभिक्षमता निर्माण करण्याची शैक्षणिक प्रक्रिया म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय."

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ - सर्व हक्क राखीव

पर्यावरणीय स्रोतांचे व्यवस्थापन

अ.क्र.	स्रोत	वैयक्तिक पातळीवरील व्यवस्थापन	सामुहिक/ सामाजिक पातळीवरील व्यवस्थापन
१.	हवा	१) कचरा पालापाचोळा जाळण्याचे टाळावे. २) धुम्रपान टाळावे. ३) वाहनाचा कमीत कमी वापर करणे.	१) औद्योगिक स्रोतातून प्रदूषके सोडू नयेत. ३) सार्वजनिक वाहतुक व्यवस्थेत सुधारणा करणे.
२.	पाणी	१) घरातील साबण, स्वच्छक मिश्रीत पाण्याची स्वच्छता गृहाच्या सफाईसाठी वापर करणे. २) सांडपाण्याच्या स्वरूपानुसार पुनर्चनिकरण. ३) शिळे पाणी ओतून अपव्यवय टाळणे.	१) पाण्याचे पुनर्चक्रीकरण. २) अशुद्ध पाणी जलसाठ्यात न सोडणे. ३) शेतीत ठिबक सिंचनाचा वापर.
३.	जमीन	१) जमिनीवर अविघटनशील पदार्थ उदा., प्लास्टिक घनकचरा न टाकणे. २) वृक्ष तोड थांबविणे/टाळणे.	१) शेतात सेंद्रिय खताचा वापर. २) आलटून पालटून पीक घेणे. ३) राख न जाळणे. ४) वृक्षतोड, अतिरिक्त पाणी देणे थांबविणे. ५) बिगर शेतीचे प्रमाण आटोक्यात ठेवणे.
४.	खनिजे	दुर्मिळ खनिजांचा वैयक्तिक वापरासाठी हव्यास कमी करणे.	१) कारखान्यात उधळपट्टी टाळणे २) पर्याय शोधणे.
५.	लाकूड	घरगुती फर्निचरसाठी वापर टाळणे.	मोठ्या प्रमाणावर इमारतीसाठी वापर टाळणे.
६.	उर्जा	१) अतिवापर/अनावश्यक वापर थांबविणे व पर्याप्त वापर करणे. २) अपारंपारीक स्रोतांचा वापर करणे.	१) सार्वजनिक उधळपट्टी टाळणे. २) सार्वजनिक वाहतुक व्यवस्थेत सुधारणा करणे. ३) अपारंपरिक स्रोतांचा वापर करणे.

संदर्भ :

- कुलकर्णी, डी. आर., पर्यावरण शिक्षण, नागपूर, २००७.
- घारपुरे, विठ्ठल, पर्यावरण शिक्षण, नागपूर, २००६.
- पारसनिस, हेमलता, पर्यावरण शिक्षण, पुणे, २००८.
- भांडारकर, के. एम., पर्यावरण शिक्षण, पुणे, २००६.
- Koul, Lokesh, Methodology of Educational Research, New Delhi, 1984.
- Best, J. W.; Khan, J. V., Research in Education New Delhi.
- Satija, B. K., Trends in Education, New Delhi, 1996.

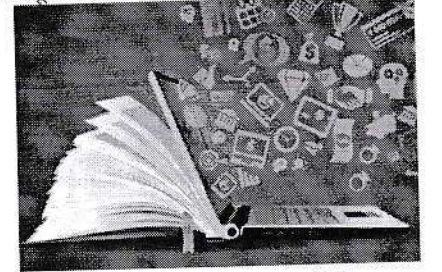
वास्तववादी शिक्षण (Realism Education)

30/08/2021 भूषण कर्डिले शिक्षणशास्त्र

सृष्टितील पदार्थ आणि तद्विषयक ज्ञान दोन्ही सत्य आहेत, असा या वादाचा कानमंत्र आहे. मानव, पशुपक्षी व भोवतालचा निसर्ग यांचे अस्तित्व स्वयंम आहे. परस्परसापेक्ष नाही. सृष्ट पदार्थाविषयी आपण विचार करू लागलो, म्हणजेच त्यांचे अस्तित्व निर्माण होते, हा युक्तिवाद बरोबर नाही. सृष्ट पदार्थाबद्दल कधीही अभ्यास झाला नसला, तरीही ते पदार्थ विद्यमान असतातच. मनुष्य व त्याच्या देहाबद्दल ज्ञान मिळविणे हे मानवी बुद्धीच्या आवाक्यातील गोष्ट आहे. अशा रीतीने मिळविलेले ज्ञान भासमान नसून प्रत्यक्ष वस्तूविषयी असते व त्याची सत्यता बाह्यसृष्टीतील अस्तित्वाशी ते ज्या प्रमाणात जुळत असेल, त्या प्रमाणात असते. ज्ञानाची सत्यता ज्ञान, सृष्ट पदार्थ व घटना यांचा पडताळा बघून ठरवायचे असते.

नितीनियम ठरविण्याची प्रवृत्ती मानवी स्वभावात जन्मताच असते. या प्रवृत्तीचे समाधान होणे आवश्यक आहे. आपली ध्येये व आपली वर्तणूक निसर्गनियम नितीशी सुसंगत आहेत. असा प्रत्यय प्रत्येक व्यक्तीला झाला पाहिजे. निसर्गसिद्ध नीतीच्या स्वरूपाचे योग्य आकलन होण्यासाठी मानवी स्वभाव व ऐतिहासिक संघटना यांचा विमर्शपूर्वक अभ्यास केला पाहिजे.

कोणत्याही धर्माची तत्त्वे वास्तववाद मान्य करीत नाही; परंतु या वादाचा या श्रद्धेला विरोध नाही. नाशवंत वस्तूनी भरलेल्या ज्या विश्वात आपण राहतो, त्याला कोणीतरी नियंता असावा, असे या वादाचे अनुमान आहे. वास्तववादाच्या मते, शिक्षणाचे उद्दिष्ट निसर्गसिद्ध नीतीला अनुसरून आवरण करणाऱ्या व्यक्ती तयार करणे, हे आहे. हा हेतू सिद्ध होण्यासाठी इतिहास महत्त्वाचा आहे. शिक्षणाचे उद्दिष्ट बालकांना जीवनाचा हा हेतू समजावून देऊन त्याची साधना करण्यास समर्थ करणे, हे आहे. ज्या शिक्षकाची अशी श्रद्धा आहे, तोच शिक्षक आपले काम दीक्षित वृत्तीने करील. अशी दीक्षित वृत्ती शिक्षणात आदर्श साधण्यासाठी आवश्यक आहे. अशा निष्ठेने काम करणाऱ्या शिक्षकाला मुलांच्या अंतःकरणातील चिरज्योती प्रज्वलित केल्याचे समाधान लाभू लागते. मानवी जीवनातून सध्या होणारे हे उच्चतम समाधान आहे. शिक्षण म्हणजे केवळ मौज व गंमत न मानता शिक्षणात शिस्त असावी. असे वास्तववादाचे मत आहे.

वास्तववादी विचारसरणीला पंधराव्या, सोळाव्या व सतराव्या शतकांत वेग मिळाला. शिक्षणक्षेत्रातल्या कृत्रिमतेविरुद्ध झालेली प्रतिक्रिया म्हणून जसा निसर्गवाद जन्माला आला, तसाच अभ्यासक्रमातील पुस्तकी, कृत्रिम व दुर्बोध विषयांना, ज्ञानाला विरोध म्हणून वास्तववाद अवतीर्ण झाला. पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीनंतर यूरोपातील देशांना अभिजात ग्रीक साहित्याच्या अभ्यासाला भरती आली; परंतु कालांतराने हा उल्लाह, हे चैतन्य मावळले व अभिजात साहित्याच्या रसास्वादाची जागा शाब्दिक, भाषाशास्त्रीय व व्याकरणविषयक चर्चा यांनी घेतली. या परिस्थितीविरुद्ध शैक्षणिक वास्तववाद महत्त्वाचा ठरतो. हे वास्तववादी तत्त्वज्ञान मानवनिष्ठ वास्तववाद, समाजनिष्ठ वास्तववाद आणि इन्द्रियनिष्ठ वास्तववाद या तीन प्रकारांतून प्रकट झाले.

ध्येय : वास्तववादी शिक्षण हे सतत जीवनाभिमुख, व्यवहारापयोगी, वास्तवतेला धरून, परिस्थितीसापेक्ष, कालांचित, बदलत्या गरजांनुसार असावे. हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या मते, चारित्र्यनिर्मिती करणे व सभोवतालच्या जगाचे योग्य ज्ञान प्राप्त करणे, प्रत्येकास अर्थार्जनाचे शिक्षण देणे, यांसाठी व्यावसायिक शिक्षणाची सोय करणे, मानवाचा सर्वांगीण संतुलित विकास होण्यासाठी मदत करणे, मुलांमध्ये चैतन्य, कार्यशिलता, जबाबदारीची भावना निर्माण होणे, धैर्यशील बनविणे, बुद्धीचा विकास, विकासाची इच्छा निर्माण होणे, संवेदनशील होण्यास मदत करणे, इतरांच्या हक्कांची जाणीव निर्माण करणे इत्यादी वास्तववादी शिक्षणाची ध्येय होत. मुलांमध्ये आज्ञाधारकपणा, वक्तशीरपणा, नियमितपणा, स्वावलंबन, स्वप्रयत्न, मित्रभाव, चिकाटी, उद्योग, अभ्यास, विनय, सौजन्य, गोड भाषा, स्वच्छता, स्वाभिमान, शालाभिमान, शिक्षकांबद्दल आदर इत्यादी गुण यायला हवेत.

अभ्यासक्रम : वास्तववादी शिक्षणानुसार धर्म, नीतिशास्त्र, तत्त्वज्ञान इत्यादी विषयांना कमी महत्त्व द्यावे; परंतु वैज्ञानिक प्रगतीला धर्म व अध्यात्माची जोड द्यावी. आधुनिक जगातील समस्या सुटणार नाहीत, या मताकडे आज सगळेच विचारवंत झुकलेले आहे. त्याच प्रमाणे सांस्कृतिक अभ्यासक्रम यात अभिजात वाङ्मयाच्या अभ्यासावर भर असून हे अभिजात वाङ्मय सुसंस्कृत मानव निर्माण करण्याचे एक साधन समजले जाते. वास्तववादी शिक्षण हे विज्ञान विषयांना अभ्यासक्रमात महत्त्वाचे स्थान देतो. वास्तववादी अभ्यासक्रमात व्यावसायिक शिक्षण, प्रशिक्षित कारागीर, तंत्रज्ञ, यंत्रज्ञ यांच्याशिवाय उद्योगधंद्यांचा विकास होऊ शकत नाही. हे वास्तववादी अभ्यासक्रमाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय. थोडक्यात, शिक्षण हे आज उदरनिर्वाहाचे एक साधन समजले जाते. म्हणून वास्तववादी शिक्षणात व्यावसायिक विषयांचे महत्त्व फार वाढले आहे. सांस्कृतिक व व्यावसायिक अशा दोन्ही प्रकारांचा सुयोग्य समन्वय अभ्यासक्रमात असावा, असे वास्तववादी शिक्षणाचे मत आहे.

वास्तववादी शिक्षणानुसार कोणाला, कोणत्या व्यवसायाचे किंवा कोणत्या विषयाचे शिक्षण द्यावे, हे विद्यार्थ्यांच्या अभियोग्यतेवर अवलंबून असावे. प्रत्येकाला आपापल्या योग्यतेप्रमाणे अभ्यासक्रम मिळावा म्हणून वैकल्पिक अभ्यासक्रम निर्माण झाले आहेत. बहुउद्देशीय शाळांची स्थापना झाली आहे. राष्ट्रांच्या गरजा लक्षात घेऊन शिक्षणाची ध्येय-धोरणे आखली जात आहेत. व्यावहारिक उपयुक्तता हेच वास्तववादी अभ्यासक्रम निर्मितीचे सूत्र मानले आहे.

अध्ययन-अध्यापन निर्मिती : वास्तववाद कोणत्याही निश्चित अशा पद्धतीचा पुरस्कार करीत नाही. पद्धती या विषयपरत्वे निश्चित होतील. मानवीय शास्त्रांच्या अभ्यासात वैचारिक पद्धतींचा अवलंब केला जातो. विज्ञानमय विषयांच्या अभ्यासात इंद्रीयानुभव उद्दामी-अवगामी पद्धती, प्रयोग पद्धती इत्यादींचा वापर आवश्यक ठरतो; तर व्यावसायिक शिक्षणात कृतीपर पद्धतींचा अवलंब होतो. प्रत्यक्ष वा वस्तुनिष्ठ अनुभव मिळावा, ज्ञानाचे व्यवहारी जीवनात उपाययोजना करण्याची क्षमता निर्माण व्हावी, माणूस सुसंस्कृत तर व्हावाच; परंतु तो स्वावलंबी व कार्यक्षम व्हावा, हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट व अध्ययन-अध्यापनासाठी जे जे विषय व तद्दुर्गुण ज्या ज्या पद्धती उपयुक्त ठरतील, आवश्यक वाटतील त्यांचा अवलंब वास्तववादी शिक्षणात केला जातो.

शिक्षकाचे स्थान : वास्तववादानुसार शिक्षक होऊ इच्छिणाऱ्या प्रत्येकाने प्रशिक्षण घेणे आवश्यक आहे. अध्ययन व अध्यापन पद्धतीत शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात सहकार्याची भावना असावी. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना कार्यप्रवृत्त करावे, त्यांना प्रेरणा द्यावी. विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्य द्यावे; परंतु शिक्षण प्रक्रियेपासून पूर्णपणे अलिप्त राहू नये, योग्य ठिकाणी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करावे. विद्यार्थी शालेय नियमांचे पालन करतात की, नाही याकडे लक्ष द्यावे. शिक्षकाची भूमिका पूर्णपणे वस्तुनिष्ठ हवी. व्यक्तिगत मते, भावना, दृष्टीकोन यांचा प्रभाव विद्यार्थ्यांवर होणार नाही, याची शिक्षकाने दक्षता घ्यावी. निष्ठा किंवा वैज्ञानिक दृष्टीकोन शिक्षकांनी अंगी बाणावा. वास्तववादानुसार शिक्षक हा मानवीय गुणांनी युक्त, सुसंस्कृत, चारित्र्यसंपन्न असायलाच हवा. त्याशिवाय तो उत्कृष्ट व प्रभावी शिक्षक होऊच शकणार नाही. व्यावसायिक कार्यक्षमता व सांस्कृतिक वृत्ती या दोहोंचाही समन्वय शिक्षकाच्या व्यक्तिमत्त्वात असावा.

स्वातंत्र्य व शिस्त : वास्तववादानुसार मानवास त्याच्या आंतरिक शक्तीनुसार विचार व कृती करण्याचे स्वातंत्र्य आहे; परंतु स्वातंत्र्य अबाधित नाही. विशिष्ट शिस्तीतच त्यांनी या स्वातंत्र्याचा उपभोग घ्यावा. रशियाच्या सरकारने वास्तववादाचा पुरस्कार केल्याने तेथील शिक्षणाचा दर्जा वाढला. त्यांनी शिस्तीचे कडक नियम करून आज्ञाधारक, मैत्री, अभ्यासवृत्ती, नियमितता, आत्मनिर्भरता, श्रमनिष्ठा इत्यादी गुणांवर भर दिला. त्यामुळे तेथील नागरिकांची कार्यक्षमता वाढली.

वास्तववादी शिक्षणामुळे माणूस शिस्तप्रिय, कार्यक्षम होतो व देशाची प्रगती होण्यास आणि समाजिक स्वातंत्र्य अबाधित राहण्यास मदत होते. त्यामुळे शिक्षणपद्धतीमध्ये वास्तववादी शिक्षण असणे महत्त्वाचे आहे.

समीक्षक : अनंत जोशी

उपचारात्मक अध्यापन (Remedial Teaching)

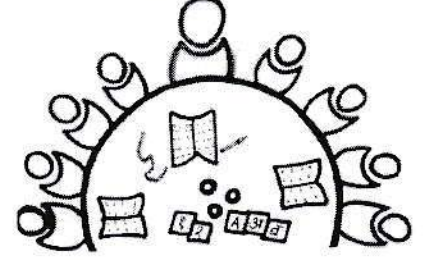
25/01/2019 भूषण कर्डिले शिक्षणशास्त्र 1 Comment

विद्यार्थ्यांची अध्ययनक्षमता, त्यांच्यातील कच्चे दुवे (Weak Points), त्यांची शैक्षणिक पातळी इत्यादींचे नैदानिक (Diagnostic) चाचण्यांच्या साह्याने निदान करून योग्य शैक्षणिक उपचारांद्वारे त्यांच्या अध्ययनातील मागासलेपणा दूर करणे, म्हणजे उपचारात्मक अध्यापन होय. प्रभावी शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणे यांसाठी उपचारात्मक अध्यापनाची गरज आहे. ज्याप्रमाणे डॉक्टर एखाद्या व्यक्तीच्या रोगाचे निदान झाल्यानंतर त्यावर योग्यप्रकारे उपचार करून लवकरात लवकर तो रोग बस करतात, त्याप्रमाणे शिक्षक-विद्यार्थ्यांमधील दुर्बलता, न्यूनत्व, त्यांची कारणे जाणून घेऊन त्यांच्या कलेने त्यांना योग्य ते उपचारात्मक अध्यापन देऊन त्यांना सक्षम बनवितात. यामध्ये फळा व खडू यांशिवाय इतर उपचार साधनांचाही विचार केला जातो.

उपचारात्मक अध्यापन

व्याख्या :

- सामान्य क्षमता वगळून अन्य कारणांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण झालेली एखादी विशिष्ट त्रुटी दूर करण्यासाठी दिलेले शिक्षण, म्हणजे उपचारात्मक अध्यापन होय.
- अपेक्षित उद्दिष्टापर्यंत मजल मारून न शकलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी केले जाणारे अध्यापन, म्हणजे उपचारात्मक अध्यापन होय.
- कोणत्या न कोणत्या कारणाने अपेक्षित अध्यापन पातळी गाठू न शकलेल्या विद्यार्थ्यांना दिले जाणारे शिक्षण, म्हणजे उपचारात्मक अध्यापन होय.
- सतत जाणवणाऱ्या अडचणी दूर करण्यासाठी केले जाणारे अध्यापन म्हणजे उपचारात्मक अध्यापन होय.
- सर्वसाधारण शाळेत जाणाऱ्या सामान्य मुलांत अपेक्षित अध्यापनपातळीबाबत जे दोष दिसून येतात, ते दूर करणारे अध्यापन म्हणजे उपचारात्मक अध्यापन होय.

उपचारसाहित्य कोणत्या प्रकारचे व स्वरूपाचे असावे यासंबंधी निश्चित असे नियम नाहीत. वर्गातील विद्यार्थ्यांचे आणि त्यांच्या चुकांचे स्वरूप लक्षात घेऊन त्यांवर कोणत्या प्रकारचे योग्य उपचारसाहित्य वापरता येईल, याचा निर्णय हा संबंधित शिक्षकांनीच घ्यावयाचा असतो. भारतासारख्या विकसनशील देशात शिक्षणातील स्थगन व गळती हा मोठा प्रश्न आहे. त्याचे मूळ कारण म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या अध्यापनातील मागासलेपणा होय. काही विद्यार्थी नेहमीच्या शिक्षणातून आपली प्रगती करू शकत नाहीत. त्यामुळे शैक्षणिक सवलती आणि मानवी शक्ती वाया जाते. हे काही प्रमाणात आपण उपचारात्मक अध्यापन पद्धतीच्या साह्याने कमी करू शकतो. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या लेखनाविषयीच्या सुरुवातीच्या त्रुटींमध्ये सुधारणा करणे, त्यांच्यामध्ये रुजलेल्या चुकीच्या संकल्पना दूर करणे, त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास वाढविणे, मानसिक दुर्बलतेमुळे त्यांच्या अध्ययनात येणाऱ्या अडचणी दूर करणे, त्यांना चांगल्या स्वाध्यायाच्या सवयी लावणे, त्यांच्या वागणुकीत बदल करणे, वर्गाच्या/शाळेच्या अभ्यासक्रमाद्वारे त्यांची योग्यता समृद्ध करणे इत्यादी सुधारणा केल्या जातात. त्याचप्रमाणे संकल्पना, तत्त्वे, नियम यांच्या उपाययोजनांत त्रुटी असल्यास त्यांतही काही प्रमाणात बदल करता येतात. विद्यार्थी नेमक्या कोणत्या बाबतीत मागासलेले आहेत? त्यांच्यामध्ये कोणती कौशल्ये विकसित झाली नाहीत? हे लक्षात घेऊन त्यांसाठी प्रयत्न करता येतात.

उपचारात्मक अध्यापनपद्धतीमुळे शिक्षकांसही अध्यापनास दिशा मिळते आणि विद्यार्थ्यांना नेमके कोणते शैक्षणिक अनुभव द्याव्याचे व कोणत्या अनुभवावर अधिक भर देणे आवश्यक आहे, हे लक्षात येते. शिक्षकांच्या वैयक्तिक मार्गदर्शनामुळे मंदबुद्धी विद्यार्थ्यांना आपली बुद्धीमत्ता वाढविण्यास अधिक चांगला प्रयत्न करता येतो. मंदबुद्धी विद्यार्थ्यांप्रमाणेच हुशार विद्यार्थ्यांनाही उपचारात्मक अध्यापनाची गरज असते. विद्यार्थ्यांच्या दोषांचे दिग्दर्शन करून पुढे त्यांच्याकडून ते पुन्हा होऊ नयेत म्हणून, उपाय सुचविता येतात. या अध्यापनाद्वारे विद्यार्थ्यांमधील ज्ञानाचे अंतर दूर केले जाते. अध्ययनक्षमता कमी असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिक्षकांकडून योग्य शिक्षण मिळाले याकरिता शिक्षकही विशेष प्रशिक्षणप्राप्त असावे लागतात.

उपचारात्मक अध्यापनाची पूर्वतयारी करताना नैदानिक चाचणीचा विचार करून चुकांच्या कारणांचा संदर्भ शिक्षकांस लक्षात घ्यावा लागतो. प्रथमतः स्वतःचे अध्यापनकौशल्य, अध्यापनपद्धती तंत्र यांसंदर्भात सखोल विचार करावा लागतो. स्वतःच्या आशय ज्ञानाची समृद्धता वाढवावी लागते. आशय-विश्लेषण पुन्हा तपासून ते अधिक सूक्ष्म कसे करता येईल, याचा विचार त्यांना करावा लागतो. उपचारात्मक कार्यक्रम ठरवावे लागतात. अध्ययन-अनुभवांची श्रेणीबद्ध मांडणी करावी लागते. अध्ययनप्रक्रियेवर भर देणारे अध्ययन-अनुभव निवडावे लागतात.

PRINCIPAL
K.K. Wagh College of Education
Nashik

उपचारात्मक अध्यापनाची कार्यवाही करताना प्रथम नैदानिक चाचणी व निरीक्षणतंत्राचा वापर करून विद्यार्थ्यांचे दोष, उणिवा यांची यादी करावी. दोष दूर करण्यासाठी अध्ययन-अनुभूती व शैक्षणिक साधने यांची निश्चिती करावी. त्यानंतर दोषानुरूप विद्यार्थ्यांचे गट करावेत. अध्यापनाचे नियोजन करून प्रत्यक्ष अध्यापन करावे. त्यातून दोषांचे दिग्दर्शन करणे, उपाय सुचविणे, दोष दूर करण्याचे प्रयत्न करणे इत्यादी प्रक्रिया कराव्या लागतात. शेवटी विद्यार्थ्यांमधील उणिवा दूर झाल्यात का, याची प्रावीण्य चाचणी घ्यावी लागते. त्यानंतरही विद्यार्थ्यांमध्ये काही त्रुटी आढळल्यास पुन्हा वरीलप्रमाणेच प्रयत्न करावे लागतात. ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे.

उपचारात्मक अध्यापनाचा सर्वच स्तरांवर उपयोग केला पाहिजे. खालच्या वर्गातून आकलन, उपयोजन अथवा कौशल्यांत काही दोष व त्रुटी राहिल्यास, वरच्या वर्गातील विषयांश समजणे, कौशल्याचा विकास होणे अतिशय कठीण होते. एकाच इयत्तेतील सर्वच विद्यार्थ्यांची आकलनक्षमता समान पातळीत आणण्यासाठी उपचारात्मक अध्यापनाचे महत्त्व आहे. उपचारात्मक अध्यापनासंबंधी काही वेळा शिक्षक, पालक किंवा विद्यार्थी यांमध्ये चुकीची कल्पना, विचार निर्माण होण्याची शक्यता असते. म्हणून त्यासंबंधी पुढील बाबी लक्षात घेणे तितकेच आवश्यक आहे :

- उपचारात्मक उपायांची गरज असलेला विद्यार्थी मंद बुद्धीचाच असतो, असे समजू नये.
- हुषार विद्यार्थ्यांना उपचारात्मक उपायांची गरज नाही, असे गृहीत धरू नये.
- विद्यार्थ्यांच्या अडचणींचे निदान न करता उपायांना सुरुवात करू नये.
- ज्या विद्यार्थ्यांसाठी असे उपाय योजले जातात, त्यांची जाहीर वाच्यता करू नये.
- केवळ बोधात्मक क्षेत्रातच उपचारांची आवश्यकता असते असे नाही, तर भावात्मक व क्रियात्मक क्षेत्रांतही त्यांची गरज असते, हे लक्षात घ्यावे.

नेहमीचे अथवा सर्वसाधारण अध्यापन आणि उपचारात्मक अध्यापन यांमधील फरक असा :

- **उद्दिष्टे** : उपचारात्मक अध्यापनात कारणांचा शोध लागल्यानंतर (निदान झाल्यानंतर) ती कारणे नाहीशी कशी करता येतील, हे प्रमुख उद्दिष्ट असते, तर नेहमीच्या आशय अध्यापनात आशयाची उद्दिष्टे महत्त्वपूर्ण असतात.
- **अध्यापन नियोजन** : उपचारात्मक अध्यापनात निदानामागील कारणांच्या स्वरूपावरून विद्यार्थ्यांचे गट पाडावे लागतात. काही वेळेस व्यक्तिगत अध्यापनाचे (वैयक्तिक मार्गदर्शन) नियोजन करावे लागते. नेहमीच्या अध्यापनाचे नियोजन सर्वसाधारण विद्यार्थी समोर ठेवून केले जाते.
- **अध्यापनपद्धती** : उपचारात्मक अध्यापनपद्धती विचारपूर्वक निवडावी लागते. त्यामध्ये सोपी भाषा असलेली, रंजकतेचा वापर, विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देणारी अध्यापनशैली असते. कृतियुक्त अध्यापनाचा विचार केला जातो. नेहमीच्या अध्यापनात वरिल बाबी अल्पप्रमाणात दिसून येतात.
- **शैक्षणिक साहित्य** : उपचारात्मक अध्यापनात शैक्षणिक साहित्यांचा वापर अधिक करावा लागतो. अमूर्त संकल्पनांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी यांची उपयुक्तता अधिक असते. नेहमीच्या अध्यापनातही वर्तमानस्थितीत शैक्षणिक साहित्यांचा वापर होत असल्याचे दिसून येत आहे.
- **शिक्षकाची भूमिका** : उपचारात्मक अध्यापनपद्धतीत शिक्षक हा वैद्यक असतो. विद्यार्थ्यांत न्यूनगंड निर्माण होणार नाही, याचा विचार त्यांना करावा लागतो. त्यांच्यात सहानुभूतीपूर्ण व प्रोत्साहक दृष्टिकोनाची आवश्यकता असते. नेहमीच्या अध्यापनात विद्यार्थ्यांचा बुद्ध्यांक सुदृढ असल्यामुळे शिक्षकाला वरील बाबींची गरज क्वचितच भासते.

समीक्षक – रघुनाथ चौत्रे

मराठी विश्वकोश (https://marathivishwakosh.org/)

[आमच्याविषयी](#) ▾ [विश्वकोश प्रथमावृत्ती \(https://vishwakosh.marathi.gov.in/\)](#)

[विश्वकोश प्रकाशन](#) ▾ [लेखनाकरिता](#) ▾ [महत्त्वाचे दुवे](#) ▾

[अभिप्राय \(https://marathivishwakosh.org/contact/\)](#)

[Q \(https://marathivishwakosh.org/#\)](#)

Author: उषा क्षत्रिय

This author has written 6 articles

इसलप्यार सूचना
मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे
लेखन माहिती आपल्या
इमेलवर मिळवण्यासाठी
आपला ईमेल खाली नोंदवा..

इमेल ऍड्रेस द्या..

नोंदणी करा!

Join 955 other
subscribers

संपादन
कार्यालय

मराठी विश्वकोश
कार्यालय, गंगापुरी,
वाई, जिल्हा
सातारा, महाराष्ट्र
४१२ ८०३

(०२१६७)
२२००५३

mvishwakosh@gmail.com
(mailto:mvishwakosh@gmail.com)

प्रशासन
कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य
मराठी विश्वकोश
निर्मिती मंडळ,
मुंबई रवींद्र
नाट्यमंदिर इमारत,
दुसरा
मजला, सयानी मार्ग,
प्रभादेवी, मुंबई -
४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२
९०२०

vinimaprashasan@yahoo.co.in
(mailto:vinimaprashasan@yahoo.co.in)

महत्त्वाचे दुवे..

- [भारत सरकार \(http://india.gov.in/\)](http://india.gov.in/)
- [महाराष्ट्र शासन \(http://www.maharashtra.gov.in/\)](http://www.maharashtra.gov.in/)
- [नागरिकांची सनद \(https://marathivishwakosh.org/content/uploads/2022/02/x49563\)](https://marathivishwakosh.org/content/uploads/2022/02/x49563)
- [माहितीचा अधिकार \(https://marathivishwakosh.org/content/uploads/2022/02/x49563\)](https://marathivishwakosh.org/content/uploads/2022/02/x49563)

8,378,749 अभ्यागत

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ - सर्व हक्क राखीव

PRINCIPAL
K.K.Wagh College of Education
Nashik

बुद्धी गुणांक

सामान्यपणे दैनंदिन जीवनामध्ये बुद्धी हा शब्द अनेक वेळा वापरला जातो. तसेच 'बुद्धिमत्ता' हा शब्द वेगवान गतीने शिकणे आणि समजून घेण्यासाठी, ...

उषा क्षत्रिय

ईमेलद्वारे सूचना मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे लेख/माहिती आपल्या ईमेलवर मिळवण्यासाठी आपला ईमेल खाली नोंदवा..

Join 955 other subscribers

प्राथमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणाला पूरक आणि पायाभूत असलेले शिक्षण. शिक्षण ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. जन्मापासून किंबहुना जन्मास येण्यापूर्वीपासून या शिक्षणास ...

संपादकीय कार्यालय

मराठी विश्वकोश कार्यालय, गंगापुरी, वाई, जिल्हा सातारा, महाराष्ट्र ४१२ ८०३

(०२१६७) २२००५३

mvishwakosh@gmail.com
(mailto:mvishwakosh@gmail.com)

प्रशासकीय कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, सयानी मार्ग, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२ ९०२०

vinimaprashasan@yahoo.co.in
(mailto:vinimaprashasan@yahoo.co.in)

महत्त्वाचे दुवे..

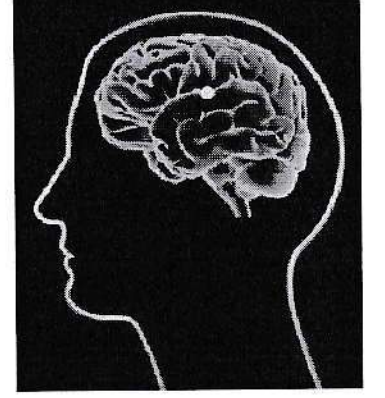
- [भारत सरकार](http://india.gov.in/) (http://india.gov.in/)
 - [महाराष्ट्र शासन](http://www.maharashtra.gov.in/) (http://www.maharashtra.gov.in/)
 - [नागरिकांची सनद](https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563) (https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563)
 - [माहितीचा अधिकार](https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563) (https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563)
- 8,378,749 अभ्यागत

बुद्धी गुणांक (Intelligence Quotient)

26/06/2023 उषा क्षत्रिय शिक्षणशास्त्र

सामान्यपणे दैनंदिन जीवनामध्ये बुद्धी हा शब्द अनेक वेळा वापरला जातो. तसेच 'बुद्धिमत्ता' हा शब्द वेगवान गतीने शिकणे आणि समजून घेण्यासाठी, प्रखर स्मरणशक्ती आणि तार्किक विचारांसाठी वापरला जातो. 'बुद्धी' हा शब्द सामान्य अर्थाने वेगळा असल्याने मानसशास्त्रज्ञांनी तो विशिष्ट अर्थाने वापरला आहे. बुद्धिमापन क्षेत्रात बीने यांनी केलेले सर्वात मोठे कार्य म्हणजे मानसिक वयाचा शोध होय. जन्मतारखेवरून व्यक्तीचे शारीरिक वय काढता येते; पण मानसिक वय शोधून काढण्यासाठी वेगवेगळ्या चाचण्यांचा उपयोग करावा लागतो. परिणाम श्रेणीत बरोबर सोडविलेल्या प्रश्नांच्या संखांवर व्यक्तीचे मानसिक वय अवलंबून असते. मानसिक वय शोधून काढले की, त्यावरून त्या मुलाचा मानसिक विकास किती झाला आहे, याचा अंदाज येतो. अनेक मुलांच्या बुद्धिची तुलना त्याच्या मानसिक वयाच्या आधारे करता येते. मात्र तो मुलगा किती बुद्धिमान आहे, हे केवळ मानसिक वयाच्या आधारे सांगता येत नाही. बुद्धिमापनासाठी मानसिक वयाबरोबरच जन्म वय (शारीरिक वय) माहित असणे गरजेचे असते. व्यक्तीचा शारीरिक विकास जसा होत असतो, तसाच मानसिक विकासही होत असतो. व्यक्तीच्या जन्म वयाच्या सोळाव्या वर्षी साधारणपणे मानसिक विकास पूर्ण झालेला असतो.

जर्मन मानसशास्त्रज्ञ विल्यम स्टर्न यांनी बुद्धी गुणांक ही कल्पना मांडून सर्वप्रथम मानसिक गुणोत्तर हा शब्दप्रयोग केला. मानसिक वय आणि जन्म वय यांच्या भागाकारास स्टर्न यांनी मानसिक गुणोत्तर ही संज्ञा वापरली. दोन व्यक्तींच्या बुद्धिची तुलना करण्यासाठी या गुणोत्तराचा वापर या मानसशास्त्रज्ञांनी केला. दोन व्यक्तीत हे मानसिक गुणोत्तर ज्याचे जास्त असेल, तो बुद्धिमान आणि ज्याचे कमी असेल, तो कमी बुद्धीचा असे समजले जाते. त्यानंतर टर्मन या मानसशास्त्रज्ञांनी बुद्ध्यंक असा शब्दप्रयोग केला. मानसिक गुणोत्तरातील अपूर्णाक कमी व्हावा म्हणून मानसिक गुणोत्तरास शंभर या संख्येने गुणले जाते. त्यास बुद्ध्यंक असे म्हणतात.

बुद्धी गुणांक = मानसिक वय / जन्म वय × १००

IQ = M. A. / C. A. × 100

(IQ : Intelligence Quotient; M. A. : Mental Age; C. A. : Chronological Age)

वरील सूत्रावरून असे स्पष्ट होते की, बुद्धी गुणांक हे मानसिक वय आणि जन्म वय यांचे गुणोत्तर असते. बुद्धी गुणांकामुळे जन्म वय व मानसिक वय यांच्यातील वाढ समप्रमाणात होते की, नाही ते कळते. समप्रमाणात होत असेल, तर बुद्धी गुणांक १०० राहतो. एखाद्या मुलाचा बुद्धी गुणांक १०० असेल, तर तो सर्वसामान्य बुद्धीचा ठरतो. यापेक्षा खूप कमी असेल, तर मंदबुद्धीचा व खूप जास्त असेल, तर अलौकिक बुद्धीचा असा निष्कर्ष बुद्धी गुणांकामुळे काढता येतो. मानसिक वय व बुद्ध्यंक हे दोन वेगवेगळे संबोध आहेत. उदा., एका विद्यार्थ्याचे वय ९ आहे; परंतु तो विद्यार्थी १२ वर्षे वयाच्या विद्यार्थ्यांपेवढे काम करतो, म्हणजे त्याचे मानसिक वय १२ आहे. म्हणून त्याचा बुद्ध्यंक १३३.३३ आहे. बुद्ध्यंकावरून त्या विद्यार्थ्याची बुद्धिमत्ता लक्षात येते. बुद्धिची वाढ सामान्यतः १६ ते १८ वयापर्यंत होते. प्रत्येकाचा बुद्ध्यंक कायम असतो. एखाद्या विद्यार्थ्याची बौद्धिक क्षमता किती आहे, हे त्याच्या बुद्ध्यंकावरून समजते.

बीने यांनी बुद्धिमापनाच्या क्षेत्रात केलेल्या अनन्यसाधारण योगदानामुळे त्यांना बुद्धिमापन पद्धतीचा जनक असे संबोधले जाते. या परिमाण श्रेणीचा उपयोग इतर मानसशास्त्रज्ञांनी आपापल्या देशात केलेला दिसून येतो. स्थलकालानुसार त्यांनी या चाचणीत फेरबदल केले. इंग्लंडमध्ये बर्ट, अमेरिकेत टर्मन आणि गोगार्ड, भारतात राडस आणि कामत यांनी बुद्धिमापन कसोट्या तयार केल्या.

टर्मन यांनी खालील प्रमाणे बुद्धी गुणांकावरून वर्गीकरण केलेले आहे.

बुद्ध्यंक	वर्गीकरण	प्रमाण (टक्क्यांमध्ये)
१४० व त्यापेक्षा जास्त	अलौकिक बुद्धी	१.५
१३० ते १२९	असामान्य बुद्धी	३.५
१२० ते १२९	कुशाग्र बुद्धी	९
११० ते ११९	शिघ्र बुद्धी	१५
९० ते १०९	सामान्य बुद्धी	४२
८० ते ८९	उपसामान्य बुद्धी	१५
७० ते ७९	अतिसामान्य बुद्धी	९
६० ते ६९	अल्पबुद्धी	३.५
४० ते ५९	मंदबुद्धी	-
२० ते ३९	जडबुद्धी	१.५

वरील तक्त्यावरून आलेख काढला, तर तो प्रसामान्य संभव वक्र येतो. एकूण संख्येत अलौकिक बुद्धीचे, तसेच निर्बुद्धीचे कमी आढळून येतात. सामान्य बुद्धीच्या लोकांचे प्रमाण नेहमीच जास्त असलेले दिसून येते.

संदर्भ :

- के. सुभाष कुमार. शैक्षणिक मानसशास्त्र. नागपूर, २००९.
- दांडेकर, वा. ना. शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र, पुणे, २००७.
- नानकर, प्र. ल.; शिरोडे, संगीता, सुबोध शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र, पुणे, २००९.
- पंडित, र. वि. शैक्षणिक मानसशास्त्र. नागपूर, २००६.
- Crow, Lester D.; Crow, Alice. *Educational Psychology*, New Delhi, 1968.

समीक्षक : ह. ना. जगताप

बुद्धी गुणांक

सामान्यपणे दैनंदिन जीवनामध्ये बुद्धी हा शब्द अनेक वेळा वापरला जातो. तसेच 'बुद्धिमत्ता' हा शब्द वेगवान गतीने शिकणे आणि समजून घेण्यासाठी, ...

ईमेल व्दारे सूचना मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे
समाचारिकी आपल्या
ईमेलवर मिळवण्यासाठी
आपला ईमेल खाली नोंदवा..

मराठी विश्वकोश
कार्यालय, गंगापुरी,
वाई, जिल्हा
सातारा, महाराष्ट्र
४१२ ८०३

(०२१६७)
२२००५३

mvishwakosh@gmail.com
(mailto:mvishwakosh@gmail.com)

महाराष्ट्र राज्य
मराठी विश्वकोश
निर्मिती मंडळ,
मुंबई रवींद्र
नाट्यमंदिर इमारत,
दुसरा
मजला, सयानी मार्ग,
प्रभादेवी, मुंबई -
४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२
९०२०

vinimaprashasan@yahoo.co.in
(mailto:vinimaprashasan@yahoo.co.in)

महत्त्वाचे दुवे..

- भारत सरकार
(<http://india.gov.in/>)
 - महाराष्ट्र शासन
(<http://www.maharashtra.gov.in/>)
 - नागरिकांची सनद
(<https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563>)
 - माहितीचा अधिकार
(<https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563>)
- 8,378,749 अभ्यागत

Join 955 other

subscribers

पूर्व प्राथमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणाला पूरक आणि पायाभूत असलेले शिक्षण. शिक्षण ही एक निरंतर चलणारी प्रक्रिया आहे. जन्मापासून किंबहुना जन्मास येण्यापूर्वीपासून या शिक्षणास ...

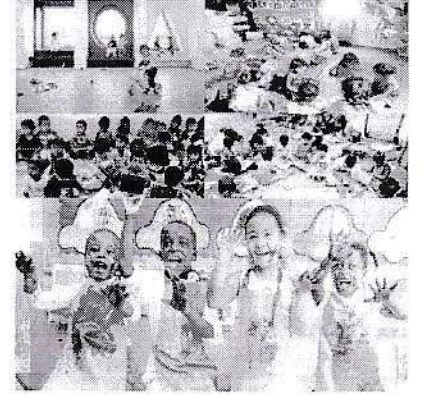
पूर्व प्राथमिक शिक्षण (Pre-Primary Education)

16/06/2023 उषा क्षत्रिय शिक्षणशास्त्र

प्राथमिक शिक्षणाला पूरक आणि पायाभूत असलेले शिक्षण. शिक्षण ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. जन्मापासून किंबहुना जन्मास येण्यापूर्वीपासून या शिक्षणास सुरुवात होते. बालकाच्या जीवनाच्या तयारीची खरी सुरुवात ओपचारिक शिक्षणाच्या माध्यमातून पूर्व प्राथमिक शिक्षणाने होते. शाळेला जाण्याची विहित वेळ. विहित अभ्यासक्रम आणि विहित पद्धतीने ज्ञान व कौशल्ये प्राप्त करण्याचे धडेसुद्धा पूर्व प्राथमिक शिक्षणातून दिले जाते.

पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची संपूर्ण जबाबदारी शासनाने स्वीकारलेली नसली, तरी आपल्या घटनेने सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी स्वीकारली आहे. प्राथमिक शिक्षणात इयत्ता पहिलीत प्रवेश घेताना विद्यार्थ्यांचे वय सुमारे ६ वर्षे असावे. या वयापेक्षा कमी वयाच्या मुलामुलींना शाळेची गोडी लागावी म्हणून भारतात इतर देशांप्रमाणे पूर्व प्राथमिक शिक्षण पद्धत सुरू झाली. हे शिक्षण सक्तीचे नसून ऐच्छिक असते. पूर्व प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा काही खाजगी शिक्षण संस्थांनी अनुदान घेऊन किंवा अनुदान न घेता सुरू केल्या. अशा शाळा बालवाडी, अंगणवाडी, शिशुविहार, मॉटेसरी, किंडर गार्डन (के. जी.), बालक मंदिर इत्यादी नावांनी ओळखल्या जातात. या शाळांतील मुले सामान्यतः ३ ते ६ वयाची असतात. या शाळांत खेळ, गाणी, गप्पागोष्टी यांद्वारे शिक्षण दिले जाते. ही शिक्षण योजना प्रसिद्ध शिक्षणतज्ज्ञ मारिया मॉटेसरी आणि फ्रीड्रिख फ्रबेल या शिक्षणतज्ज्ञांनी प्रथम परदेशांत सुरू केली. मुलांना बालवयात शाळेची गोडी लागावी म्हणून इतर देशांतील पद्धतीप्रमाणे, भारतातही पूर्व प्राथमिक शिक्षण पद्धती अस्तित्वात आली. अमेरिकेत व ऑस्ट्रेलियात हीच योजना प्रि-स्कूल योजना म्हणून ओळखली जाते.

पूर्व प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या प्रमुख संस्था :

किंडर गार्डन : फ्रबेल यांनी प्रस्तुत केलेली ही शिक्षण पद्धत भारतात मोठ्या शहरांत कॉन्व्हेंट म्हणून आढळतात. येथील शिक्षण खर्चिक असून त्याचे माध्यम इंग्रजी आहे. येथील शिक्षणाचा दर्जा चांगला असतो.

नर्सरी : मारिटे मॅक्सिलन यांच्या योजनेनुसार या शाळा पूर्व प्राथमिक शिक्षण देतात. बहुसंख्य शाळांतून शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी भाषा असली, तरी काही शाळांतून प्रादेशिक भाषेचाही वापर केला जातो. या शाळांतून शिस्त आणि वक्तशीरपणा यांना प्राधान्य असते. खेळ, सामूहिक जीवन, संगीत-नृत्य, गोष्टी, मुक्त संभाषण, हस्तकला इत्यादी शिक्षणाचीही तयारी या शाळांत करून घेतली जाते.

मॉटेसरी : या शाळेतील शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी किंवा प्रादेशिक भाषा असते. मॉटेसरी शाळा असोसिएशन मॉटेसरी इंटरनॅशनल या संस्थेला संलग्न केलेल्या असतात.

एक शिक्षकी खाजगी पूर्व प्राथमिक शाळा : भारतातल्या अनेक शहरांतून एक शिक्षकी पूर्व प्राथमिक शाळा आहेत. या शाळा दुपारी १२ ते ३ या वेळेत भारतात. या शाळेत विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक शिक्षणाची तयारी करून घेतली जाते. खोली एकच असल्याने शाळेचे कार्य, यश आणि लोकप्रियता शिक्षकांच्या कर्तृत्वावर अवलंबून असते. सुमारे ८५ टक्के पूर्व प्राथमिक शाळा खाजगी संस्था, मिशनस किंवा वैयक्तिकरित्या चालविल्या जातात. सुमारे ५ टक्के शाळा स्थानिक संस्थांनी आणि सुमारे १० टक्के शाळा शासन चालवतांना आढळते. भारतीय शिक्षणतज्ज्ञ गिजुभाई बंधेका, ताराबाई मोडक यांच्या व काही संस्थांच्या प्रयत्नांनी भारतात पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा प्रारंभ झाला. अगदी अलीकडच्या काळात सरकार पातळीवर दि सेन्ट्रल इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन, दिल्ली; भारतीय शिशुकल्याण परिषद आणि केंद्रीय समाज कल्याण मंडळ या संस्थांनी पूर्व प्राथमिक शिक्षणास प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष हातभार लावलेला आढळतो. शासनाच्या समाज कल्याण विभागातर्फे शहरातील झोपडपट्टी, तसेच ग्रामीण भागांतून बालवाड्या व अंगणवाड्या चालविल्या जातात. काही खाजगी समाज सेवा संस्थाही पूर्व प्राथमिक शाळा चालवितात. अलिकडे अनेक मोठी गावे व शहरांमधील शिक्षण संस्थांनी पूर्व प्राथमिक शिक्षण विभाग सुरू केल्याचे आढळते.

विद्यार्थ्यांना तणावमुक्त आणि कल्पक शिक्षण मिळावे, या उद्देशाने नवीन शिक्षण धोरणात (२०२०) देशाच्या शिक्षण क्षेत्रात अमूलाग्र बदल करण्यात आले आहेत. यातील सर्वात महत्त्वाचा बदल हा पूर्व प्राथमिक शिक्षणात करण्यात आला आहे. पूर्वी आपल्या शिक्षणाच्या आकृतीबंधात पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची सुरुवात मुलांच्या वयाच्या २ वर्षांपासून सुरू होऊन ५ वर्षांपर्यंत चालू राहावी, अशी योजना होती; मात्र शासनाच्या २९ जुलै २०२० च्या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची सुरुवात मुलांच्या वयाच्या ३ वर्षांपासून ते ६ वर्षांपर्यंत करण्यात आली आहे. हे धोरण जून २०२३-२४ या सत्रापासून संपूर्ण देशात लागू होत आहे. या नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय शिक्षणाची पूर्वीची रचना १०+२+३ बदलून ती ५+३+३+४ अशी करण्यात आली आहे. यामध्ये पूर्व प्राथमिक ३ वर्षे असणार आहे. पूर्व प्राथमिक शिक्षणातील ३ ते ६ वर्षे वयोगटात असलेले मुलं आतापर्यंत शालेय अभ्यासक्रमांतर्गत येत नव्हती; परंतु नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे त्यांचा शालेय अभ्यासक्रमांतर्गत समावेश करण्यात आला आहे.

पूर्वी पूर्व प्राथमिकसाठी शिकविण्याच्या शिक्षकांना बालवाडी अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची अट होती; मात्र आता या वर्गामध्ये शिक्षण देणारे शिक्षक बी. एड. पदवीधरक असतील. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण मिळू शकणार आहे. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाच्या पहिल्या टप्प्यात त्यांचा पाया भक्कम करण्यासाठी त्यांना उत्तम दर्जाचे शिक्षण मिळावे, हा उद्देश यामागे आहे. यात अंगणवाडी व शाळांमार्फत ईसीसीई (अर्ली चाइल्ड केअर अंड एज्युकेशन) अंतर्गत पूर्व प्राथमिक शिक्षण देण्यात येईल. तसेच शिक्षक व पालक या दोघांच्याही दृष्टीने विचार करून प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील शिक्षणासाठी अभ्यासक्रम व अध्यापनशास्त्र यांचा आराखडा विकसित करण्यात येईल. या आराखड्यामध्ये ०-३ वयोगटातील मुलांना योग्य व आकलनात्मक उत्तेजन देण्यासाठी पूरक मार्गदर्शक सूचना करण्यात आलेल्या आहेत. ३ ते ६ वयोगटातील सर्व मुलांसाठी मोफत व सक्तीचे दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध होणार आहे.

संदर्भ :

- नागतोडे, किरण, शालेय व्यवस्थापन शैक्षणिक संरचना आणि आधुनिक विचार प्रवाह. १९९७.
- पाटील, लिला, आजचे शिक्षण : आजच्या समस्या, १९७९.

समीक्षक : कविता साळुंके

PRINCIPAL
K.K. Wagh College of Education
Nashik

उषा क्षत्रिय

क्षमताधिष्ठित अध्ययन

संपादित ज्ञानाचे उपयोजन करण्याचे कौशल्य म्हणजे क्षमताधिष्ठित अध्ययन. शिक्षणक्षेत्रासंबंधात क्षमतेला शिकण्याची शक्ती किंवा ताकद असे म्हणतात. क्षमता मिळविताना आकलन, उपयोजन, ...

उषा क्षत्रिय

ईमेलद्वारे सूचना मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे लेख, माहिती आपल्या ईमेलवर मिळवण्यासाठी आपला ईमेल खाली नोंदवा..

संपादकीय कार्यालय

मराठी विश्वकोश कार्यालय, गंगापुरी, वाई, जिल्हा सातारा, महाराष्ट्र ४१२ ८०३

(०२१६७) २२००५३

mvishwakosh@gmail.com
(mailto:mvishwakosh@gmail.com)

प्रशासकीय कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, सयानी मार्ग, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२ ९०२०

vinimaprashasan@yahoo.co.in
(mailto:vinimaprashasan@yahoo.co.in)

महत्त्वाचे दुवे

- [भारत सरकार](http://india.gov.in/) (http://india.gov.in/)
 - [महाराष्ट्र शासन](http://www.maharashtra.gov.in/) (http://www.maharashtra.gov.in/)
 - [नागरिकांची सनद](https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563) (https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563)
 - [माहितीचा अधिकार](https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563) (https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563)
- 8,378,749 अभ्यागत

बहुवर्ग अध्यापन

Join 955 811 811 एकाच वेळी एकापेक्षा अधिक वर्गांना अध्यापन करण्याची एक पद्धत. विरळ वस्तुसंपत्तीला प्रत्येक शाळा या (दुसऱ्या शाळापेक्षा) अधिक उपयुक्त असतात. मोठ्या शाळेत ...

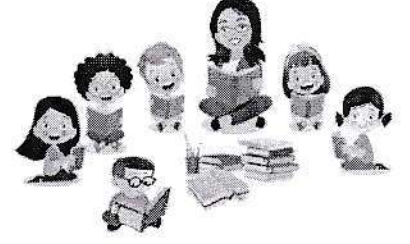
उषा क्षत्रिय

क्षमताधिष्ठित अध्ययन (Competency Studies)

16/06/2023 उषा क्षत्रिय शिक्षणशास्त्र

संपादित ज्ञानाचे उपयोग करण्याचे कौशल्य म्हणजे क्षमताधिष्ठित अध्ययन. शिक्षणक्षेत्रासंबंधात क्षमतेला शिकण्याची शक्ती किंवा ताकद असे म्हणतात. क्षमता मिळविताना आकलन, उपयोग, विश्लेषण, संयोजन, शैक्षणिक मूल्यमापन इत्यादी बौद्धिक प्रक्रियांचा वापर करून मिळवावी लागते. अभ्यासक्रमात ज्या विषयांचा समावेश केलेला असतो, त्या प्रत्येक विषयाची उद्दिष्टे दिलेली असतात. विषयांच्या उद्दिष्टांवरून प्रत्येक विषयाच्या अध्ययन-अध्यापनातून विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञान, आकलन, उपयोग व कौशल्य पातळीवर कोणते वर्तन बदल दिसून यायला हवेत. याचा बोध होतो. शिकविलेल्या संज्ञा, सूत्रे, संरचना, सिद्धांत आठवून लेखी व तोंडी स्वरूपात अभिव्यक्त करणे, हे ज्ञानात्मक पातळीवरील उद्दिष्टांसंदर्भात अपेक्षित असते. आकलनामध्ये साम्य भेद ओळखणे, फरक स्पष्ट करणे, उदाहरणे देणे, वर्गीकरण करणे या गोष्टी अपेक्षित असतात. एखाद्या गोष्टीचे केवळ ज्ञान व आकलन उपयोगी नसते, तर संपादित ज्ञानाचा दैनंदिन व्यवहारात उपयोग करण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांना प्राप्त होणे महत्त्वाचे असते. ज्यामुळे ते आपले जीवन संपादित केलेल्या ज्ञानाचा उपयोग करून समर्थपणे व यशस्वीपणे जगू शकतात.

प्रत्येक माणसामध्ये काही सुप्त शक्ती आणि काही उपजत गुण मूलतः अदृश्य स्वरूपात असतात. त्यांचे उपयोगिते म्हणजे स्वरूपातील दृश्य रूपांतर म्हणजे क्षमता होय. उदा., वीज जेव्हा बल्बमध्ये येते, तेव्हा तिच्या प्रकाशमय क्षमतेचा प्रत्यय येतो. हवा अदृश्य असते; परंतु पवन चक्की जेव्हा फिरते, तेव्हा तिच्या क्षमतेचा प्रत्यय येतो. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेल्या या सुप्त गुणांच्या शक्तींची जाणीवही त्याच पद्धतीने होते. अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतून त्यांचा विकास होणे आवश्यक असते. सराव, प्रशिक्षण, संधी व पक्कता यातून क्षमतांचा विकास होतो.

विविध इयत्तांच्या अभ्यासक्रमांमध्ये विविध विषय असतात. ज्याद्वारे विद्यार्थ्यांत सुप्तावस्थेमध्ये असणाऱ्या विविध क्षमता विकसित करून त्यांचा सर्वांगीण विकास घडविला जातो; परंतु या हेतूकडे दुर्लक्ष होऊन शिक्षणातून केवळ स्मरणशक्ती वा आकलनशक्तीचा विकास होताना दिसतो. प्रत्येक विषयात भिन्न भिन्न क्षमता आढळतात. भाषा विषयात श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन, आकलन कार्यात्मक व्याकरण इत्यादी क्षमता; गणितात संख्याज्ञान, बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, भागाकार, वर्ग, वर्गमूळ, घन व घनमूळ, चलन, मापन इत्यादी क्षमता; भूगोलात नकाशावाचन, स्थळ, नदी, धरणे, पर्वत, समन्वेषक इत्यादी क्षमता; विज्ञानात निरीक्षण, प्रयोग, कार्यकारणसंबंध इत्यादी क्षमता असतात. या क्षमतांचा विकास इयत्तांनुसार वाढत जातो. केवळ माहिती वाचणे व पाठ करणे म्हणजे अध्ययन नसून अध्ययनातून विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या क्षमतांचा क्रमशः विकास होणे महत्त्वाचे असते.

ज्ञान व आकलन या बोधात्मक पातळीवरील निम्न दर्जाच्या प्रक्रिया असतात. विश्लेषण, संश्लेषण व मूल्यमापन या उच्च बोधात्मक क्रियांच्या विकासासाठी शिक्षकाला अभ्यासक्रमातील विविध विषयांचा साधन म्हणून उपयोग करता आला पाहिजे. शिक्षण प्रक्रियेतील ही त्रुटी दूर करण्यासाठी अमेरिकेतील शिक्षणतज्ज्ञांनी एक प्रयोग केला. त्यांनी प्रौढ नागरिकांच्या यशस्वी जीवनासाठी कोणकोणत्या क्षमता आवश्यक आहेत, याचा शोध घेतला. या क्षमतांना केंद्रीभूत ठेवून सर्व अध्ययन अनुभवांची आखणी केली आणि या क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होतात की, नाही याचे मूल्यमापन केले. प्राप्त प्रत्याभरणानुसार उपचारात्मक अध्यापन केले. त्या वेळी त्यांना असे आढळून आले की, क्षमतेवर विद्यार्थी प्रभुत्व संपादन करू शकतो. अमेरिकेत शिक्षणाची अंमलबजावणी करताना दृश्य स्वरूपातील वर्तनावरून क्षमताविकास मोजला गेला. त्यामुळे हा कार्यक्रम तिथे प्रभावी ठरला नाही.

ज्ञानाचा प्रत्यक्ष व्यवहारात उपयोग करता येणे महत्त्वाचे असते. शिक्षणाच्या उपयोगिता मूल्यातूनच क्षमताधिष्ठित शिक्षणाची गरज निर्माण होते. या पार्श्वभूमीवरच १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांनी प्रत्येक इयत्तेअखेर प्राप्त करायच्या किमान अध्ययन क्षमता निश्चित कराव्यात, अशी शिफारस करण्यात आली होती. त्यानुसार राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेने प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रम तयार केला. महाराष्ट्रात १९९४ मध्ये क्षमताधिष्ठित अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तके तयार करण्यात येऊन १९९५ पासून या अभ्यासक्रमाच्या अंमलबजावणीस सुरुवात झाली. १९८६ च्या राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यानंतर शिक्षक शिक्षण संकल्पनेत अनेक बदल झाले. राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषदेने (एनसीटीई) क्षमताधिष्ठित शिक्षणानुसार शिक्षक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रम चौकटीत क्षमता, बांधिलकी आणि वर्तन यांची क्षेत्रे पुढीलप्रमाणे निश्चित केली :

विद्यार्थ्यांचे क्षमताधिष्ठित अध्ययन होण्यासाठी शिक्षकाने विचारात घ्यायच्या बाबी :

- अध्यापनामध्ये आवश्यकतेनुसार शैक्षणिक साहित्याचा सुयोग्य वापर करावा.
- क्षमता संपादणुकीसाठी अध्यापनात कोणत्या अध्ययन प्रसंगाचा उपयोग करता येईल, याचा विचार करावा.
- क्षमता विकसनात अध्ययन अनुभवांचे महत्त्व लक्षात घेऊन अध्यापनाच्या वेळी व इतर वेळी विद्यार्थ्यांना जास्तीत जास्त अध्ययन अनुभवांची संधी प्राप्त करून द्यावी.
- अभ्यासक्रमात दिलेल्या क्षमता केवळ पाठ्यपुस्तकातील आशयाच्या अध्यापनातूनच विकसित होत नाहीत. तर त्यासाठी सहशालेय उपक्रमांचीदेखील मदत घ्यावी लागते, हे लक्षात ठेवून विद्यार्थ्यांना जास्तीत जास्त उपक्रमात सहभागी होण्याची संधी प्राप्त करून द्यावी.
- आपले अध्यापन विद्यार्थीकेंद्रित, आनंददायी आणि कृतीयुक्त करण्यासाठी प्रयत्नशील राहावे.
- अपेक्षित असलेल्या किमान क्षमता विकसित करताना विद्यार्थ्यांना नाऊमेद न करता त्यांच्याशी जवळीक साधून त्यांचा विश्वास संपादन करावा आणि विश्वासातून त्यांचा आत्मविश्वास वाढीस लावावा.
- वर्गात मागे पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी घटक सोपे करून शिकवावे, उपचारात्मक अध्यापन करावे.
- प्रभुत्व संपादनासाठी विद्यार्थ्यांना पुरेसा सराव द्यावा. त्यासाठी त्यांना स्वयंअध्ययन साहित्याचा उपयोग करण्यास सांगावे.
- सर्व विद्यार्थ्यांत सर्व क्षमता विकसित होण्यासाठी प्रयत्न करावा इत्यादी.

समीक्षक : के. एम. भांडारकर

PRINCIPAL
K.K. Wagh College of Education
Nashik

उषा क्षत्रिय

क्षमताधिष्ठित अध्ययन

संपादित ज्ञानाचे उपयोजन करण्याचे कौशल्य म्हणजे क्षमताधिष्ठित अध्ययन. शिक्षणक्षेत्रासंबंधात क्षमतेला शिकण्याची शक्ती किंवा ताकद असे म्हणतात. क्षमता मिळविताना आकलन, उपयोजन, ...

उषा क्षत्रिय

ईमेलद्वारे सूचना मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे लेख, माहिती आपल्या ईमेलवर मिळवण्यासाठी आपला ईमेल खाली नोंदवा..

मराठी विश्वकोश कार्यालय, गंगापुरी, वाई, जिल्हा सातारा, महाराष्ट्र ४१२ ८०३

(०२१६७) २२००५३

mvishwakosh@gmail.com
(mailto:mvishwakosh@gmail.com)

बहुवर्ग अध्यापन

Join एकूण १५५ लेखिकापेक्षा अधिक वर्गांना अध्यापन करण्याची एक पद्धत. विरळ वर्गीतील प्रत्येक शाळा या दुसऱ्या श्रेणीतून सुद्धा सदस्य असतात. मोठ्या शाळेत ...

उषा क्षत्रिय

संपादकीय कार्यालय

प्रशासकीय कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, सयानी मार्ग, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२ ९०२०

vinima.prashasan@yahoo.co.in
(mailto:vinima.prashasan@yahoo.co.in)

महत्त्वाचे दुवे..

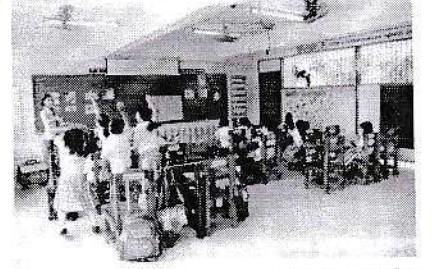
- भारत सरकार (<http://india.gov.in/>)
 - महाराष्ट्र शासन (<http://www.maharashtra.gov.in/>)
 - नागरिकांची सनद (<https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563>)
 - माहितीचा अधिकार (<https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563>)
- 8,378,749 अभ्यागत

बहुवर्ग अध्यापन (Multigrade Teaching)

16/06/2023 उषा क्षत्रिय शिक्षणशास्त्र

एकाच वेळी एकापेक्षा अधिक वर्गांना अध्यापन करण्याची एक पद्धत. विरळ वस्तीतील प्रत्येक शाळा या दुसऱ्या शाळांपेक्षा वेगळ्या असतात. मोठ्या शाळेत वर्ग, विषय व पद्धतीनुसार शिक्षक अध्यापन करतात. याउलट, ज्या ठिकाणी पटसंख्या व सरासरी उपस्थिती अत्यंत असते, तेथे प्रत्येक वर्गासाठी स्वतंत्र शिक्षक शक्य नसल्याने दोन किंवा अधिक वर्ग एकत्र करून शिक्षकांना एकाच वेळी अनेक वर्गांना अध्यापन करण्यास सूचित केले जाते. त्यास बहुवर्ग अध्यापन म्हणतात. देशात अस्तित्वात असलेल्या प्राथमिक शाळांचे कार्य प्रभावी करण्याकरिता आणि त्यानुसार प्राथमिक शाळेला किमान आवश्यक सुविधा व शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून देण्याकरिता राबविण्यात येणाऱ्या 'खड्ड फळा मोहीम' या पुरस्कृत योजनेचे हे सांकेतिक नाव आहे.

रचना व बैठक व्यवस्था : इयत्ता पहिली ते चौथीपर्यंतच्या शाळेमध्ये बहुवर्ग अध्यापनासाठी काही विषयांच्या बाबतीत त्या तसिकेच्या वेळी इयत्ता पहिली व दुसरीचा जोडवर्ग करून अध्यापन केले जाते. समान घटक अध्यापनासाठी इयत्ता तिसरी व चौथीचा जोड वर्ग करून अध्यापन केले जाते. कौशल्याधिष्ठित विषयांच्या अध्यापनाच्या वेळी संयुक्त वर्ग करून अध्यापन केले जाते. एका जोड वर्गाचे अध्यापन चालू असताना उर्वरित दोन वर्गांना स्वयंअध्ययनाची किंवा स्वाध्यायाची योजना केली जाते. ज्या वर्गात स्वयंअध्ययन चालू असते, त्या वर्गाचे पर्यवेक्षण वर्ग नायक किंवा गटप्रमुखांमार्फत केले जाते. मात्र काही विषय किंवा विषयातील पाठ्यांश असे असतात की, जे बहुवर्ग अध्यापन करताना सर्व विद्यार्थ्यांना एकत्र शिकविता येतात. उदा., परिपाठ, सामूहिक गायन, खेळ, कला, कार्यानुभव, कथाकथन इत्यादी.

अध्यापन पद्धती : प्रत्येक वर्गासाठी स्वतंत्र शिक्षक असेल, तर तो एका वेळी एकाच वर्गास अध्यापनाच्या प्रचलित पद्धती, तंत्रे वापरून शिकवितो व आपले अध्यापन यशस्वी करतो. बहुवर्ग अध्यापन करताना शिक्षकांवरचा भार कमी करण्याच्या दृष्टीने काही अध्यापन तंत्रे वापरली जातात. उदा., जोडवर्ग पद्धती, समान विषयातील समान घटकांचे अध्यापन, दोन वर्गांना एकत्रित करणे, वर्गनायक पद्धतीचा अवलंब, वर्गप्रमुख पद्धतीचा अवलंब, स्वाध्याय पद्धती, वैयक्तिक मार्गदर्शन, प्रकल्प पद्धती, दुबारा शाळा, कमी हुशार असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा स्वतंत्र गट करणे, वर्गाबाहेरील उपक्रम, जादा तास, पूरक वाचन आणि अध्यापनात समाजाचा सहभाग. एकापेक्षा अधिक वर्गांना एकाच वेळी अध्यापन करणे फक्त भारतातीलच शिक्षकांना करावे लागते असे नाही. तर विकसित देशांतही विशिष्ट परिस्थितीत अशा प्रकारचे अध्यापन केले जाते.

प्रत्यक्ष अध्यापन : बहुवर्ग अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांच्या कार्यभारानुसार त्याला वेळेचे नियोजन करावे लागते. त्यामुळे प्रत्यक्ष अध्यापनाचा वेळ फार उपयुक्त असतो. या वेळी विविध, दृक-श्राव्य साधने, साहित्य आणि संगणकावरील कार्यक्रम यांचा प्रत्यक्ष अध्यापनात प्रभावीपणे वापर केला जातो. प्रत्येक नवीन घटक किंवा धडा प्रत्यक्ष अध्यापन करून शिकविला जातो. प्रत्येक अध्यापनात धड्यातील विविध कृती, वर्गनायकाचे कार्य, समवयस्कांची मदत, स्वयंअध्ययनासाठी स्वाध्याय हे विद्यार्थ्यांची उत्सुकता वाढविणारे असावे लागतात.

जोडवर्ग करणे : इयत्ता पहिली ते चौथी किंवा इयत्ता पहिली ते पाचवी या वर्गांच्या शिक्षकांना समान घटक (दोन वेगळे वर्गास) सलगरित्या शिकविता येतात, मात्र अशा वेळेस इतर दोन-तीन वर्गांना वर्गनायक, वर्गप्रमुख किंवा स्वाध्याय कार्डांचा उपयोग केला जातो.

समान घटकांचे अध्यापन : या अध्यापन तंत्रात २ इयत्ता एकत्र करून विषयांमध्ये असणारे समान घटक शोधून शिकविले जाते. उदा., गणित – बेरीज, वजाबाकी. भाषा – कथाकथन, गायन – सामूहिक गायन; कार्यानुभव इत्यादी. असे विषय व त्यातील घटक घटकांतील पाठ्यांश शोधून एकापेक्षा अधिक वर्गांना संयुक्तरीत्या एकत्र शिकवावे. असे विषय घटक/पाठ्यांश अध्यापन करते वेळी वर्गनायक किंवा वर्गप्रमुखाचा उपयोग करून घेता येतो.

वर्गनायक पद्धतीचा अवलंब : वर्गनायक पद्धत ही खास भारतीय पद्धत आहे. ही पद्धत इतर देशांनी भारतापासून घेतली. वर्गनायक म्हणजे एक लहान शिक्षकच. एक शिक्षकी शाळेमध्ये शिक्षक ज्या वेळी इयत्ता तिसरी व चौथीच्या वर्गांवर अध्यापन करीत असतात, त्या वेळी इयत्ता पहिली व दुसरी या वर्गांवर वर्गनायक शिक्षकाची भूमिका निभवीत असते. त्यामुळे शिक्षकाचे कार्य सुकर होण्यास मदत होते. वर्गनायक निवडताना शक्यतो त्याच वर्गातील निवडावा. एकच न निवडता प्रत्येक विषयात त्यांच्या क्षमतेनुसार नेमणूक करता येते. परिस्थितीनुसार व त्यांच्या कुवतीनुसार वर्गनायक बदलता येतात.

वर्गनायक निवड : वर्गनायकाची निवड करताना काही गोष्टींचा विचार करावा लागतो त्या पुढीलप्रमाणे :

- वर्गनायकामध्ये घटक समजून घेण्याची तयारी करून घेण्याची क्षमता असावी.
- त्यांच्यात समवयस्कांना अध्ययन घटक समजून घेण्यास प्रवृत्त करण्याची कुवत असावी.
- संकोच सोडून शिक्षकाकडून संकल्पना समजून घेण्याची तयारी असावी.
- अध्ययनासाठी वर्गाची तयारी करून घेण्याची क्षमता असावी.
- दिग्दर्शनाचे, अध्यापनाचे कौशल्य असावे.
- सौजन्य, सहकार्य, संभाषण व नेतृत्व इत्यादी गुण त्यांच्यात असावेत.

वर्गनायकांची कामे : किरकोळ वर्गकाम मार्गी लावणे, वर्गात शिस्त लावणे, स्वयंअध्ययनाचे कार्य करून घेणे, स्वयंअध्ययनाचे पर्यवेक्षण करणे, अध्ययनासाठी विद्यार्थ्यांची तयारी करून घेणे, कार्य पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यांबद्दल शिक्षकाला माहिती देणे इत्यादी.

वर्गप्रमुख पद्धती : वर्गनायक हा त्याच वर्गातील हुशार विद्यार्थी असतो, तर वर्गप्रमुख वरच्या वर्गातील नेतृत्वगुण करणारा हुशार व समंजस विद्यार्थी असतो. अध्यापन करताना प्रत्येक वर्गासाठी स्वतंत्र वर्गनायक न नेमता केवळ वर्ग प्रमुखाचे साहाय्य घेऊन शिक्षकाला एकाच वेळी एकापेक्षा अधिक वर्गांच्या अध्यापनाचे कार्य चालू ठेवता येते.

वरीलप्रमाणे विविध तंत्रांचा, विविध पद्धतींचा उपयोग करून बहुवर्ग अध्यापनाची जबाबदारी योग्य प्रकारे पार पाडता येते. विद्यार्थ्यांना शिक्षकाच्या मदतीशिवाय अध्ययन करता यावे व शिकलेल्या भागाचे दृढीकरण व्हावे, या तत्वांचा विचार करून वेगवेगळे उपक्रम तयार करून बहुवर्ग अध्यापन प्रभावी, आनंददायी मनोरंजक करता येते.

समीक्षक : के. एम. भांडारकर

शैक्षणिक परिपाठ (Academic Routine)

10/08/2022 उषा क्षत्रिय शिक्षणशास्त्र

प्राथमिक शिक्षण हे बालकांच्या भविष्याचा पाया आहे. प्राथमिक शिक्षण व मूल्य शिक्षण यांमुळे बालकांवर प्रत्यक्षपणे चांगले संस्कार घडत असतात. त्यामुळे शासनाने सर्व प्राथमिक शाळांच्या अभ्यासक्रमांमध्ये सुरुवातीचे २० मिनिटे शैक्षणिक परिपाठास दिले आहे. दैनंदिन शाळा सुरू होण्यापूर्वी शाळेच्या पटांगणात किंवा शाळेच्या सभागृहात शाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांना एकत्रित जमवून परिपाठ घेतला जातो. परिपाठासाठी संपूर्ण शाळा हा एक घटक असतो. विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाला समाज उपयोगी निर्मळ चारित्र्याचे वळण देणे आणि त्यांच्यावर योग्य संस्कार रुजविणे हे परिपाठाचे मुख्य उद्देश आहेत. परिपाठामध्ये शाळेची सफाई, सामुदायिक राष्ट्रगीत व प्रार्थना, विद्यार्थ्यांची स्वच्छता, समूहगीत, बोधकथा, सुविचाराचे स्पष्टीकरण, दिनविशेष व बातम्या सांगणे, शैक्षणिक सूचना, मौन इत्यादी कार्यक्रम अंतर्भूत केले जातात. परिपाठामध्ये अनीपचारिक शैक्षणिक मूल्य असतात. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या स्वभावावर, वागणुकीवर, सहकार्यवृत्तीवर, भावनिकतेवर परिणाम होऊन विद्यार्थ्यांमध्ये चांगली मूल्ये रुजली जातात.

परिपाठ कार्यवाही : राष्ट्रगीत व प्रतिज्ञा : परिपाठाची सुरुवात ही सावधान-विश्राम या सूचनेने केली जाते. त्यानंतर विद्यार्थ्यांना ५२ संकेदांत राष्ट्रगीत संपेल अशा पद्धतीने म्हणण्याची सूचना दिली जाते. परिपाठामध्ये मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी भाषांपैकी कोणत्याही एका भाषेत एक दिवस प्रतिज्ञा घेतली जाते. जर पहिल्या दिवशी मराठीत प्रतिज्ञा घेतली असेल, तर दुसऱ्या दिवशी ती इंग्रजीत किंवा काही ठिकाणी हिंदीत घेतली जाते. शक्य नसेल, तर फक्त मराठी भाषेतच प्रतिज्ञा घेतली जाते. त्याचे नियोजन आदल्या दिवशी वर्गानुसार विद्यार्थ्यांना करण्यास सांगितले जाते. त्यानंतर एका विद्यार्थ्याला भारताचे संविधान म्हणण्यास सांगून त्याच्या मागे बाकी विद्यार्थ्यांना म्हणण्यास सांगितले जाते. काही ठिकाणी ते सामूहिक रीत्या म्हटले जाते. प्रार्थना व श्लोक हेसुद्धा विद्यार्थ्यांकडून म्हणून घेतले जातात.

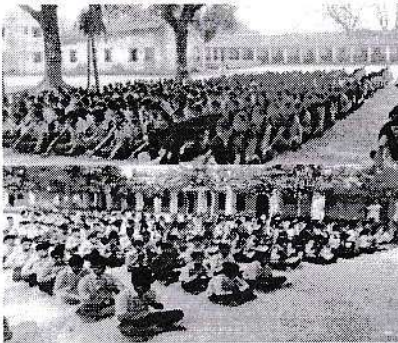
भारताचे संविधान : राष्ट्रगीत व प्रतिज्ञा झाले की, एका विद्यार्थ्याला भारताचे संविधान म्हणण्यास सांगावे आणि त्याच्या मागे सर्व विद्यार्थी म्हणतील.

दिनविशेष : आज कोणता वार-दिवस आहे? मराठी महिना, तिथी कोणती आहे? शके कोणता आहे? या सर्व गोष्टींचा उल्लेख दिनविशेष किंवा पंचांगात विद्यार्थ्यांकडून करून घेतला जातो. उगवलेल्या प्रत्येक दिवशी इतिहासात शैक्षणिक, क्रांतीकारी घटना, ऐतिहासिक शोध, महान मानवांच्या जयंत्या-पुण्यतिथ्या इत्यादी घटना घडून गेलेल्या आहेत. दिनविशेषामध्ये असे वेगवेगळे दिनविशेष विद्यार्थ्यांला सांगण्याविषयी सांगितले जाते.

सुविचार व बातम्या : सुविचार म्हणजे चांगला विचार. परिपाठात विद्यार्थी सुविचार सांगतो; परंतु अनेकदा सुविचाराचा अर्थ लहान विद्यार्थ्यांना समजत नसल्यामुळे शिक्षकांकडून त्याचे थोडक्यात स्पष्टीकरण दिले जाते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना सुविचाराचा अर्थ व विचार समजेल. दररोज नवनवीन शोध लागत असतात. नवनवीन कल्पना ऐकायला व पाहायला मिळतात. त्यांपैकी ज्या बातम्या विद्यार्थ्यांच्या हिताच्या असतील, शैक्षणिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या असतील, संस्कार घडण्यासाठी चांगल्या असतील अशा बातम्या विद्यार्थ्यांना सांगण्यास किंवा वाचून दाखविण्यास सांगावे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना सध्या राज्यात, देशात व जगात काय घडत आहे, त्याचे ज्ञान मिळेल.

प्रश्नमंजूषा : परिपाठामध्ये विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा वाढविणारे, समाजातील अंधश्रद्धा कमी करण्यासाठी व विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोण वाढविण्यासाठी प्रश्न विचारले जाते. प्रश्न हे लघू म्हजेचच एका वाक्यात उत्तर असणारी असतात. एका विद्यार्थ्याला परिपाठाच्या अगोदरच अशा प्रकारचे प्रश्न विचारण्यासाठी द्यावेत. विचारलेल्या प्रश्नांचे उत्तर जे विद्यार्थी देतात. त्यांचे विशिष्ट पद्धतीने टाळ्या वाजवून अभिनंदन केले जाते. जर प्रश्नांचे उत्तर विद्यार्थ्यांना आले नाही, तर त्याचे उत्तर विज्ञान शिक्षक किंवा इतर शिक्षकांकडून दिले जाते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोण रुजविण्यासाठी मदत होते.

शब्दवाचन व पाठे : इंग्रजी ही जगतिक भाषा आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये इंग्रजी विषयाची भिती कमी होण्यासाठी परिपाठामध्ये दररोज पाच किंवा सहा इंग्रजी शब्दांचे स्पेलिंग व उच्चार म्हणवून घ्यावे. शक्य असल्यास त्यावरील एखादे वाक्य तयार करून दाखवावे. तसेच पाठे पाठांतरही घेता येते. परिपाठाच्या दिवशी जी तारीख असेल तो पाठा किंवा २ ते ३१ मधील कोणत्याही एका अंकाचा पाठा घ्यावा. अशा पद्धतीने परिपाठाच्या वेळेस पाठे पाठांतर करून घेतले, तर पाठ्यांसाठी वेगळ्या उपक्रम राबविण्याची गरज राहत नाही.

समूहगीत : परिपाठात एक विद्यार्थी किंवा शिक्षक आधी एखादे गीत म्हणतो आणि त्यांच्या पाठीमागे सर्व विद्यार्थी एकत्रितपणे ते गीत म्हणतात. आठवड्याच्या सहा दिवसांसाठी सहा वेगवेगळी अर्थपूर्ण समूहगीते निवडावी आणि ते विद्यार्थ्यांकडून पाठ करून घ्यावीत.

बोधकथा : परिपाठामध्ये एखाद्या विद्यार्थी एखादी छोटीसी बोधकथा सांगतो. त्यानंतर त्या बोधकथेचे मतितार्थ समजून सांगितले जाते. आपलेही आचरण कसे असले पाहिजे, ते या कथेच्या शेवटी शिक्षकांकडून सांगितले जाते.

मौन : परिपाठाच्या शेवटी सर्व विद्यार्थी डोळे मिटून पसायदान म्हणतात. पसायदानानंतर एक मिनिटासाठी विद्यार्थी मौन अवस्थेत राहतात. नंतर परिपाठ कार्यक्रमाचे विसर्जन करून विद्यार्थ्यांना रांगेत वर्गात पाठविले जाते.

यांवायतिरिक्त परिपाठामध्ये विद्यार्थ्यांचे केस, नखे, दात, कपडे यांची स्वच्छता यांकडेही शिक्षकांकडून लक्ष दिले जाते. शाळेमध्ये उपलब्ध वेळेचे योग्य नियोजन करून परिपाठ घेतला, तर विद्यार्थ्यांमध्ये उत्साह निर्माण होऊन शैक्षणिक दिवसाची सुरुवात चांगली होते.

समीक्षक : के. एम. भांडारकर

PRINCIPAL
K.K. Wagh College of Education
Nashik

शैक्षणिक परिपाठ

प्राथमिक शिक्षण हे बालकांच्या भविष्याचा पाया आहे. प्राथमिक शिक्षण व मूल्य शिक्षण यांमुळे बालकांवर प्रत्यक्षपणे चांगले संस्कार घडत असतात. त्यामुळे ...

उषा क्षत्रिय

ईमेलद्वारे सूचना मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे लेख/साहित्य आपल्या ईमेलद्वारे मिळवण्यासाठी आपला ईमेल खाली नोंदवा...

रात्रशाळा

गरीबी, आर्थिक अडचण, अज्ञान, वैसांगिक आपत्ती इत्यादी कारणांमुळे शिक्षण प्राप्त करू शकत असणाऱ्या, यात्रा शिकण्याची इच्छा असणाऱ्या मुलांना रात्रीच्या वेळी शिक्षणाची संधी

Join other subscribers

संपादकीय कार्यालय

मराठी विश्वकोश कार्यालय, गंगापुरी, वाई, जिल्हा सातारा, महाराष्ट्र ४१२ ८०३

(०२१६७) २२००५३

myishwakosh@gmail.com
(mailto:mvishwakosh@gmail.com)

प्रशासकीय कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, सयानी मार्ग, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५, भारत

९०२०

vinimaprashasan@yahoo.co.in
(mailto:vinimaprashasan@yahoo.co.in)

महत्त्वाचे दुवे..

- भारत सरकार
(<http://india.gov.in/>)
- महाराष्ट्र शासन
(<http://www.maharashtra.gov.in/>)
- नागरिकांची सनद
(<https://marathivishwakosh.org/content/uploads/2021/09/2021-09-20-11-59-59.pdf>)
- माहितीचा अधिकार
(<https://marathivishwakosh.org/content/uploads/2021/09/2021-09-20-11-59-59.pdf>)

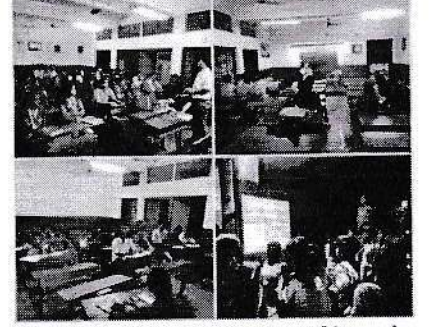
8,378,749 अभ्यागत

रात्रशाळा (Night school)

05/08/2022 उषा क्षत्रिय शिक्षणशास्त्र

गरीबी, आर्थिक अडचण, अज्ञान, नैसर्गिक आपत्ती इत्यादी कारणांमुळे शिक्षणापासून वंचित असणाऱ्या; मात्र शिकण्याची इच्छा असणाऱ्या मुलांना रात्रीच्या वेळी शिक्षणाची संधी देणारी शाळा म्हणजे रात्रशाळा. समाजात आर्थिक परिस्थितीशी संघर्ष करत शिक्षण घेणारे अनेक विद्यार्थी आहेत. त्यासाठी त्यांना कोणाचा तरी आधार असतो. मात्र काही मुलांना शिकण्याची इच्छा असूनसुद्धा अनेक कारणांमुळे त्यांना शिक्षण घेता येत नाही. अशी मुले शिकण्याच्या जिद्दीपोटी एकाच वेळी शिक्षण आणि काम अशी दुप्पट मेहनत घेतात आणि रात्रशाळेत आपल्या शिक्षणाची इच्छा पूर्ण करत असतात. दिवसभर नोकरी करून रात्री शिक्षण घेण्याची संधी रात्रशाळेमुळे गरजू विद्यार्थ्यांना मिळते.

रात्रशाळा ही संकल्पना मुख्यत्वे महाराष्ट्रातच असल्याचे आढळून येते. महात्मा जोतिराव फुले यांनी इ. स. १८५५ मध्ये पुणे येथे पहिली रात्रशाळा सुरू केली. तसेच गरीब, गरजू, कष्टकरी विद्यार्थ्यांना इंग्रजीचे शिक्षण मिळावे या उद्देशाने ब्रॅडले यांनी इ. स. १८६६ मध्ये मुंबई येथे रात्रशाळा सुरू केली. इ. स. १९४७ ते १९९३ दरम्यान औद्योगिक शहरात व गिरणगावात रात्रशाळेचा प्रसार झाला. विद्यार्थ्यांची गरज ओळखून रात्र कनिष्ठ महाविद्यालय आणि रात्र महाविद्यालये ही रात्रशाळांना जोडून सुरू करण्यात आली. महाराष्ट्रात सुमारे १७५ रात्रशाळा, कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालये आहेत. त्यांपैकी सुमारे १३० रात्रशाळा, सुमारे १७ कनिष्ठ महाविद्यालये आणि सुमारे ३ वरिष्ठ महाविद्यालये हे मुंबईमध्ये असून येथील सुमारे १५ हजार विद्यार्थी आणि संपूर्ण महाराष्ट्रातून सुमारे २० हजार विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत.

रात्रशाळेचे महत्त्व :

- रात्रशाळेमुळे शिक्षण तळागाळापर्यंत पोहोचले आहे.
- रात्रशाळेमुळे गरीब व गरजू विद्यार्थ्यांना दिवसभर नोकरी करून रात्री शिक्षण घेण्याची संधी मिळते.
- रात्रशाळेमुळे कष्टकरी विद्यार्थ्यांचे जीवन बदलत आहे.
- रात्रशाळेमुळे साक्षरतेचे प्रमाण वाढण्यास साहाय्य होते.
- रात्रशाळा ही एक प्रकारची मुक्त शाळा असल्यामुळे या शाळेत प्रवेश घेण्यास वयाचे बंधन नसते.
- रात्रशाळेत विद्यार्थ्यांना इतर शाळांप्रमाणेच सुविधा पुरविली जातात इत्यादी.

रात्र शाळेच्या समस्या :

- शिक्षकांचे प्रलंबित वेतन आणि शाळांना शासनाकडून मिळणारे अनुदान न मिळणे.
- रात्रशाळेतील शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांना प्रवास करण्यासाठी वाहनांची उपलब्धता नसणे.
- स्वतःच्या वाहन वापरामुळे आर्थिक भूईड.
- शासनाकडून प्रवासभत्ता नसणे.
- रात्रशाळा परिसरात काम न मिळाल्याने कामासाठी वस्त्यांचे स्थलांतर होणे आणि त्यामुळे विद्यार्थीसंख्या कमी होणे.
- पट वाढण्यासाठी वाढलेल्या वस्तीच्या ठिकाणी रात्रशाळा स्थलांतरित करण्यास परवानगी मिळणे.
- रात्रशाळेत शिक्षकेतर कर्मचारी अत्यल्प असल्यामुळे चपराशापासून मुख्याध्यापकापर्यंतचे सर्व काम शिक्षकालाच करावे लागल्यामुळे अध्यापनाकडे दुर्लक्ष होणे.
- रात्रशाळा, कनिष्ठ महाविद्यालय आणि वरिष्ठ महाविद्यालय यांमधील विद्यार्थीसंख्येची सरासरी उपस्थिती पुरेशी नसणे.
- रात्रशाळेतील विद्यार्थ्यांना शासनाकडून मिळणारे सर्व शैक्षणिक साहित्य व सेवा-सुविधा न मिळणे.
- मुली व स्त्रीयांसाठी रात्रीचा वेळ धोक्याचा इत्यादी.

रात्रशाळा ही काळाची गरज असून शिक्षणापासून वंचित असणाऱ्या मुलांना पुन्हा शिक्षण प्रवाहात सहभागी करून घेण्यासाठी ती एक उत्तम पर्याय आहे.

समीक्षक : के. एम. भांडारकर

PRINCIPAL
K. K. Wagh College of Education
Nashik

मराठी
विश्वकोश (https://marathivishwakosh.org/)

आमच्याविषयी ✓ विश्वकोश प्रथमावृत्ती (https://vishwakosh.marathi.gov.in/)

विश्वकोश प्रकाशन ✓ लेखनाकरिता ✓ महत्त्वाचे दुवे ✓

अभिप्राय (https://marathivishwakosh.org/contact/)

Q (https://marathivishwakosh.org/#)

Author: कीर्ती चित्ते

This author has written 5 articles

इमेलच्या सूचना
मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे
लेखन मिळविण्यासाठी आपल्या
ईमेलवर मिळवण्यासाठी
आपला ईमेल खाली नोंदवा..

इमेल ऍड्रेस द्या..

नोंदणी करा!

Join 955 other
subscribers

PRINCIPAL
K.K.Wagh College of Education
Nashik

संपादन
कार्यालय

मराठी विश्वकोश
कार्यालय, गंगापुरी,
वाई, जिल्हा
सातारा, महाराष्ट्र
४१२ ८०३

(०२१६७)
२२००५३

m Vishwakosh@gmail.com
(mailto:m Vishwakosh@gmail.com)
vinimaprashan@yahoo.com

प्रशासकीय
कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य
मराठी विश्वकोश
निर्मिती मंडळ,
मुंबई रवींद्र
नाट्यमंदिर इमारत,
दुसरा
मजला, सयानी मार्ग,
प्रभादेवी, मुंबई -
४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२
९०२०

vinimaprashan@yahoo.com
(mailto:vinimaprashan@yahoo.com)

महत्त्वाचे दुवे..

- भारत सरकार
(http://india.gov.in/)
- महाराष्ट्र शासन
(http://www.maharashtra.gov.in/)
- नागरिकांची सनद
(https://marathivishwakosh.org/content/uploads/2022/02/x49563)
- माहितीचा अधिकार
(https://marathivishwakosh.org/content/uploads/2022/02/x49563)

8,378,749 अभ्यागत

Author: कीर्ती चित्ते

This author has written 5 articles

अकारविल्हे सप्तमदी अ ज न म श

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक संघटनेची शैक्षणिक विकासार्थ एक महत्त्वपूर्ण योजना. मानव होण्यासाठी अध्ययनाची आवश्यकता असून शिक्षणाचा मुख्य ...

कीर्ती चित्ते

मूल्यशिक्षण

व्यक्तीच्या अंगी शिक्षणाच्या साह्याने मूल्य रुजवून त्या मूल्यांचा उपयोग त्या व्यक्तीकडून स्वतःसाठी आणि राष्ट्रसेवेसाठी होणे म्हणजे मूल्यशिक्षण होय. मूल्यशिक्षण हे ...

कीर्ती चित्ते

निरंतर शिक्षण

सातत्यपूर्ण चालणारी शिक्षण प्रक्रिया. निरंतर शिक्षणामध्ये माणूस जन्मपासून मरेपर्यंत शिकत असतो. विसाव्या शतकाच्या आरंभापासून पाश्चात्य देशांत निरंतर शिक्षण योजना वेगवेगळ्या ...

कीर्ती चित्ते

अध्यापनाची तंत्रे

अध्यापनाचे तंत्र म्हणजे अध्यापन विषयक घेतलेला पवित्रा. अध्यापन कार्यात विविध पद्धतीबरोबरच तंत्रेही वापरली जातात. यामध्ये प्रश्नोत्तर, नाटकीकरण, बुद्धिमंथन, चर्चा, सांघिक

कीर्ती चित्ते

जीवन कौशल्ये

आजच्या जीवनामध्ये सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थितीमध्ये झपाट्याने बदल होत आहेत. ह्या बदलांमुळे विद्यार्थी गोंधळून गेलेला आहे. पालकांच्या आणि शिक्षकांच्या ...

कीर्ती चित्ते

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक संघटनेची शैक्षणिक विकासार्थ एक महत्त्वपूर्ण योजना. मानव होण्यासाठी अध्ययनाची आवश्यकता असून शिक्षणाचा मुख्य ...

कीर्ती चित्ते

इमेलव्दारे सूचना मिळवा

संपादकीय कार्यालय

प्रशासकीय कार्यालय

महत्त्वाचे दुवे..

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे लेख/माहिती आपल्या मजला/पत्रिकांमध्ये प्रकाशित करावी. इमेल खाली नोंदवा..

मराठी विश्वकोश कार्यालय, गंगापुरी, वाई, जिल्हा सातारा, महाराष्ट्र ४१२ ८०३

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, सयानी मार्ग, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५, भारत

(०२१६७) २२००५३

(०२२) २४२२ ९०२०

mvishwakosh@gmail.com
(mailto:mvishwakosh@gmail.com)

vinimaprashasan@yahoo.co.in

(mailto:vinimaprashasan@yahoo.co.in)

- [भारत सरकार](http://india.gov.in/) (http://india.gov.in/)
 - [महाराष्ट्र शासन](http://www.maharashtra.gov.in/) (http://www.maharashtra.gov.in/)
 - [नागरिकांची सनद](https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563) (https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563)
 - [माहितीचा अधिकार](https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563) (https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563)
- 8,378,749 अभ्यागत

Join 955 other subscribers

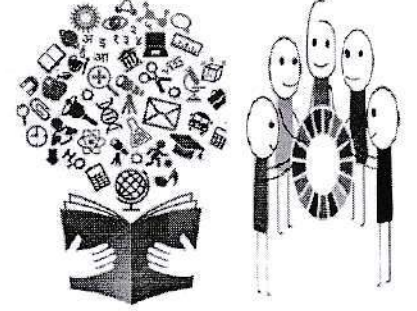
व्यक्तीच्या अंगी शिक्षणाच्या साह्याने मूल्य रुजवून त्या मूल्यांचा उपयोग त्या व्यक्तीकडून स्वतःसाठी आणि राष्ट्रसेवेसाठी होणे म्हणजे मूल्यशिक्षण होय. मूल्यशिक्षण हे ...

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण (Education for Sustainable Development)

11/07/2023 कीर्ती चित्ते शिक्षणशास्त्र

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक संघटनेची शैक्षणिक विकासास एक महत्त्वपूर्ण योजना. मानव होण्यासाठी अध्ययनाची आवश्यकता असून शिक्षणाचा मुख्य उद्देश शाश्वत अर्थात चिरंतर विकास असा संयुक्त राष्ट्रसंघाने मत मांडले. शिक्षण हे केवळ समाज परिवर्तनाचे साधन नव्हे. तर मानवी जीवनात क्रांतिकारक परिवर्तन घडविण्याचे मूलभूत आणि प्रभावी साधन आहे. हे लक्षात घेऊन संयुक्त राष्ट्रसंघाने एकविसाव्या शतकातील शिक्षण कसे असावे, याचा अभ्यास करण्यासाठी १९९८ मध्ये एका आयोगाची स्थापना केली. फ्रान्सचे अर्थमंत्री जॅक डेलॉर यांच्या अध्यक्षतेखाली १४ सदस्यांच्या आयोगामध्ये भारतीय शिक्षणतज्ज्ञ करणसिंग हे एक सदस्य होते.

‘शाश्वत विकास’ हा शब्दप्रयोग विश्व पर्यावरण विकास आयोग म्हणजेच ‘बर्टलॅंड’ आयोगाने १९८७ मध्ये पहिल्यांदा वापरला आहे. या आयोगाच्या मते, सध्याच्या पिढीला गरजांची पूर्तता पुढील पिढीच्या गरजा भागविण्यासाठीच्या क्षमता अबाधित राखून करणे म्हणजे, शाश्वत विकास होय. काहींनी ‘धारणाक्षम विकास’ किंवा ‘प्रतिपालनिय विकास’ असाही शाश्वत विकासाचा अर्थ लावलेला आहे; मात्र शाश्वत विकासाची संकल्पना ही प्रथम संयुक्त राष्ट्रांच्या ‘पर्यावरण व विकास’ या १९९२ च्या विश्व पर्यावरण विकास आयोगाने रीओ दे जानेरो येथील वसुंधरा परिषदेत मांडली. ज्यामध्ये शाश्वत विकास म्हणजे, ‘असा विकास की, ज्यात वर्तमान काळातील विकासासाठीच्या गरजा भागविताना भावी पिढीच्या विकासाच्या क्षमतांशी तडजोड न करणे होय.’ थोडक्यात, आपल्या विकासाच्या परिणामाची फार मोठी किंमत पुढील पिढीला मोजावी लागू नये, विकास करीत असताना लागणारे घटक योग्य प्रमाणात वापरून जतन करून संवर्धन करणे म्हणजे शाश्वत विकास होय. विकास या शब्दाचा अर्थ व अन्वयार्थ जीवनशैलीची उत्तरोत्तर प्रगती होणे असा आहे. शिक्षण, आरोग्य, निसर्ग या घटकांचा याल मोठा हातभार असतो. शिक्षण हे भविष्यातील जगाला तसेच व्यक्ती व समाजाला ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये आणि शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने काम करण्यास प्रवृत्त करणारे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. या दृष्टीने १९९२ च्या रीओ दे जानेरो येथील परिषदेत शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाचा चार अंगानी विचार करण्यात आला. एक, मूलभूत शिक्षणाचे उन्नयन व सुधारणा; दोन, शाश्वत विकासासाठी सर्व स्तरावरील शिक्षणाची पुनर्रचना; तीन, शाश्वत विकासाबाबत जनसामान्यांमध्ये जाणीव जागृती व सामंजस्याचा विकास आणि चार, प्रशिक्षण.

संयुक्त राष्ट्रांच्या २०१२ मधील रीओ दे जानेरो येथे पार पडलेल्या परिषदेमध्ये शाश्वत विकासाची सुमारे १७ उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आणि ती सप्टेंबर २०१५ मध्ये पार पडलेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या शिखर परिषदेत अधिकृतपणे मान्य करण्यात आली. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी २०१६ ते २०३० असा १५ वर्षांचा कालावधी निश्चित करण्यात आला. यामध्ये सर्वासाठी समावेशक आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि आजीवन शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, हे शैक्षणिक उद्दिष्ट महत्त्वाचे असून या उद्दिष्टांतर्गत एकूण दहा विविध लक्ष्ये ठरविण्यात आली. त्यामध्ये २०३० पर्यंत सर्व स्त्री-पुरुषांना परवडणारे व गुणवत्तापूर्ण असे तंत्र, व्यावसायिक आणि विद्यापीठ स्तरावरील शिक्षण सुनिश्चित करणे; रोजगार व उद्योजकतेसाठी आवश्यक तांत्रिक व व्यावसायिक कौशल्य असलेले तरुण आणि प्रौढांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ करणे; लिंग असमानता दूर करून समाजातील प्रत्येक असुरक्षित व्यक्तीला सर्व प्रकारचे शिक्षण व व्यावसायिक प्रशिक्षणात समान प्रवेश-संधी सुनिश्चित करणे या गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा समावेश होतो.

शाश्वत विकासाचे महत्त्व लक्षात घेता एकविसाव्या शतकातील शिक्षण काय आणि कसे असावे, या प्रश्नाचा सखोल अभ्यास करून संयुक्त राष्ट्रसंघाला सादर केलेल्या अहवालाला ‘जॅक डेलॉर रिपोर्ट’ संबोधले जात असले, तरी आयोगाने अहवालाला ‘शिक्षण एक अनमोल आंतरिक ठेवा’ असे अतिशय समर्पक नाव दिले आहे. यामध्ये भूतकाळाच्या प्रकाशात वर्तमानकालीन कृती करायच्या असतात आणि भविष्यातील स्वप्न रंगवायची असतात, यालाच ऐतिहासिक दृष्टी म्हणतात. यापूर्वीच्या अहवालात तेच केले होते आणि मागील पिढीच्या समस्या आणि उद्भवलेले संघर्ष यांचा थंडोळा घेतला होता (१९७२). याच जोडीला शतकातील लोकसंख्या, ज्ञान आणि आकांक्षा यामध्ये झालेल्या प्रचंड स्फोटाची गंभीरपणे दखल घेतलेली होती. त्यामुळे शिक्षणाची केवळ लांबी-रुंदीच वाढली असे नाही, तर शिक्षणाची खोलीही वेगाने विस्तारत असून काळ घटनांची चौथी मितीसुद्धा शिक्षणाला लागू होत असल्याचे म्हटले जाते.

विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात सुयोग्य बदल घडून येण्यासाठी शाश्वत विकासाच्या शिक्षणात जास्तीत जास्त विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापनाची आवश्यकता आहे. त्यामुळे अध्यापकाने अध्यापन करताना बुद्धीमंथन, प्रश्नोत्तर पद्धती, प्रकल्प पद्धती, संशोधन पद्धती, गटचर्चा पद्धती, क्षेत्रभेटी इत्यादी पद्धतींचा वापर करावा. तसेच विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययनासाठी प्रेरित करावे, त्यांच्यात स्वतंत्र विचारशक्ती व दूरदृष्टीचा विकास होण्यासाठी प्रयत्न करावे, विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक व व्यावसायिक कौशल्ये विकसित होण्यास प्रयत्न करावे.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण घेत असताना अभ्यासक्रमात पुढील घटक असावेत : (१) स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता ही लोकशाही मूल्ये असावेत. (२) प्राथमिक ते उच्च शिक्षणातील अभ्यासक्रमांमध्ये पर्यावरण शिक्षण सक्तिचे असावे. (३) अभ्यासक्रमात प्रत्येक नागरिकाचे हक्क, कर्तव्य व जबाबदारी असणारे घटक असावे. (४) त्यात व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश असावा. (५) भाषा, विज्ञान, भूगोल, नागरिकशास्त्र इत्यादी विषयांचा शाश्वत विकासांमध्ये मोलाचे स्थान असल्याबाबत अभ्यासक्रमात नमुद असावे. (६) संपूर्ण जगाच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीबाबत सद्यस्थितीची माहिती अभ्यासक्रमात असावी. (७) समानता व बंधुता यांबाबत माहिती असावी.

एकविसावे शतक हे ज्ञानाधिष्ठित समाजाचे युग आहे. ज्ञान हीच शक्ती, संपत्ती आणि ऊर्जा बनणार आहे. जगाचे अर्थकारणही ज्ञानाधिष्ठित असेल आणि अध्ययन करण्याची संघटना राष्ट्र आणि जगाची शासक असणार आहे. ज्ञानप्राप्ती किंवा ज्ञानसंग्रह, ज्ञानविश्लेषण, ज्ञानव्यवस्थापन आणि जीवनाच्या व जगाच्या विविध क्षेत्रांत संपादित ज्ञानाचा उपयोग करणे, अशी कौशल्ये शिक्षणातून व्यक्तीला मिळाली पाहिजे. केवळ बौद्धिक व पुस्तकी शिक्षणाने या सर्व गोष्टी मिळणार नाहीत, तर तंत्रविज्ञानातील नेत्रदीपक प्रगती आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या गरजा सदैव शोधत राहण्याची वृत्ती शिक्षणाच्या मनात निर्माण करता आली पाहिजे. शिक्षणातून व्यक्तीच्या जीवनात निरंतर गतिमानता आली पाहिजे. उपजत कार्यक्षमता, सर्वोत्तम विकास, सृजनशीलतेचे संगोपन आणि नव्या संकल्पना प्रसवण्याचे सामर्थ्य शिक्षणातून व्यक्तीच्या ठायी निर्माण करता आले पाहिजे. शिक्षणातून विमर्शी चिंतक निर्माण झाले पाहिजे. म्हणूनच विकासासाठीचे शिक्षण हे सहजीवनासाठी शिक्षण; ज्ञानसाधनेसाठी शिक्षण; कार्यसंस्कृती शिक्षण आणि आत्मशोधनासाठी शिक्षण या चार स्तंभावर उभे असेल. या स्तंभांमुळे शिक्षण हे जीवनशिक्षण होऊ शकेल.

समीक्षक : अनंत जोशी

PRINCIPAL
K.K. Wagh College of Education
Nashik

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक संघटनेची शैक्षणिक विकासार्थ एक महत्त्वपूर्ण योजना. मानव होण्यासाठी अध्ययनाची आवश्यकता असून शिक्षणाचा मुख्य ...

कीर्ती चित्ते

ईमेलद्वारे सूचना मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे
नए/माहिती आपल्या
ईमेलवर मिळवण्यासाठी
आपला ईमेल खाली नोंदवा..

मराठी विश्वकोश
कार्यालय, गंगापुरी,
वाई, जिल्हा
सातारा, महाराष्ट्र
४१२ ८०३

(०२१६७)
२२००५३

mvishwakosh@gmail.com
(mailto:mvishwakosh@gmail.com)

Join 955 other
subscribers

मूल्यशिक्षण

व्यक्तीच्या अंगी शिक्षणाच्या साह्याने मूल्य रुजवून त्या मूल्यांचा उपयोग त्या व्यक्तीकडून स्वतःसाठी आणि राष्ट्रसेवेसाठी होणे म्हणजे मूल्यशिक्षण होय. मूल्यशिक्षण हे ...

प्रशासकीय कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य
मराठी विश्वकोश
निर्मिती मंडळ,
मुंबई रवींद्र
नाट्यमंदिर इमारत,
दुसरा
मजला, सयानी मार्ग,
प्रभादेवी, मुंबई -
४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२
९०२०

vinimaprashasan@yahoo.co.in
(mailto:vinimaprashasan@yahoo.co.in)

महत्त्वाचे दुवे..

- [भारत सरकार](http://india.gov.in/)
(<http://india.gov.in/>)
 - [महाराष्ट्र शासन](http://www.maharashtra.gov.in/)
(<http://www.maharashtra.gov.in/>)
 - [नागरिकांची सनद](https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563)
(<https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563>)
 - [माहितीचा अधिकार](https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563)
(<https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563>)
- 8,378,749 अभ्यागत

मूल्यशिक्षण (Value Education)

20/06/2023 कीर्तीचिचे शिक्षणशास्त्र

व्यक्तीच्या अंगी शिक्षणाच्या साह्याने मूल्य रुजवून त्या मूल्यांचा उपयोग त्या व्यक्तीकडून स्वतःसाठी आणि राष्ट्रसेवेसाठी होणे म्हणजे मूल्यशिक्षण होय. मूल्यशिक्षण हे शिक्षणाचे मूळ स्रोत आहे. मूल्य या संकल्पनेला बरीच मोठी ऐतिहासिक पाश्चिमी लाभली असून मानवी प्राण्यांच्या उत्क्रांत अवस्थेपासून मूल्यांची सुरुवात होते. आजही त्यात भरच पडत असल्यामुळे मूल्यांची संख्या वाढलेली आहे. मानवाचे जीवन सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय अशा बहुविध क्षेत्रांशी निगडित असल्यामुळे निरनिराळ्या क्षेत्रांमधून बहुविध मूल्ये आलेली आणि विकसित झालेली आहेत. मूल्य या संकल्पनेचे उगमस्थान आर्थिक असले, तरी मूल्य संकल्पनेने आर्थिक क्षेत्राच्या सीमारेषा केव्हाच ओलांडून पार केलेल्या आहेत. 'लोकशाही मूल्यांचे रक्षण; सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समतेचे संवर्धन; सर्व धर्मांच्या सांस्कृतिक परंपरेतून आलेल्या मंगलमूल्यांचा स्वीकार आणि प्रत्येक धर्मातील अनिष्ट गोष्टींना पायाभूत असणारी तात्वीक भूमिका विद्यार्थ्यांना समजावून सांगणे; तसेच शिक्षणक्षेत्रात आणि समाजजीवनात या तत्त्वांच्या पालनासाठी त्यांना कटिबद्ध करणे म्हणजेच खरे मूल्यशिक्षण होय'.

मानवी मूल्यांचे बीजारोपण करणे हे शिक्षणाचे अंतिम व चिरकालीन ध्येय असले पाहिजे, असे काही विचारवंतांचे मत आहे. ही मूल्ये बालकांमध्ये रुजविली नाहीत, तर भविष्यात अनेक गंभीर परिणाम होऊ शकतात. विचारवंत मूल्यशिक्षणाला जास्त महत्त्व देतात. मूल्यशिक्षणाद्वारे सुदृढ समाज निर्माण होतो आणि त्यातच व्यक्तीचे हित दडलेले असते. शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भात मूल्य म्हणजे स्वतःच्या असण्यानेच मातृत्व प्राप्त झालेले वांछित आदर्श व ध्येये आहेत. हे आदर्श वा ध्येये प्राप्त केल्यानंतर एखाद्या व्यक्तीत वा सर्वांत किंवा ज्याला आपण आपल्या स्वभावाचा अत्युच्च घटक समजतो अशा घटकाच्या सर्व भागांत पूर्णतेची खोलवर भावना जागृत होते.

वैयक्तिक व सामाजिक दृष्टीने मूल्यशिक्षण आवश्यक आहे. मूल्याधिष्ठित वर्तन हे व्यक्तीमत्त्वाचे प्रमुख अंग आहे. मूल्यांमुळे वर्तनाला विशिष्ट दिशा आणि तात्त्विक बैठक लाभते. मानसिक संघर्षांच्या वेळी कोणता निर्णय घ्यावा, याचे उत्तर मूल्यांमुळे मिळते. मूल्याधिष्ठित वर्तनामुळे व्यक्ती अंतिम दृष्ट्या समाधानी होते. मूल्यांमुळे सामाजिक स्वास्थ्य निर्मिती होते. सहकार्य, प्रेम, ऋजुता या मूल्यांमुळे तणाव कमी होतो. विविधता असलेल्या देशात एकात्मतेची भावना निर्माण होण्यास मूल्यशिक्षणाची मदत होते.

मूल्ये : मूल्यांचे अनेक प्रकार असून त्यांमध्ये शैक्षणिक मूल्ये, बौद्धिक मूल्ये, नैतिक मूल्ये, व्यक्तिगत मूल्ये, स्वाभाविक मूल्ये, आध्यात्मिक मूल्ये, सामाजिक मूल्ये, आर्थिक मूल्ये, राजकीय मूल्ये, राष्ट्रीय किंवा घटनात्मक मूल्ये, व्यावसायिक मूल्ये, मनोरंजनात्मक मूल्ये, सौंदर्याधिष्ठित मूल्ये इत्यादी प्रकार आहेत. मूल्ये पुढील प्रमाणे सांगता येते :

- मूल्य म्हणजे व्यक्तीने काय केले पाहिजे याचे उत्तर होय.
- परंपरेला धरून एखाद्याच्या शारीरिक किंवा मानसिक स्वास्थाला, समाजहिताला, समायोजनेला उपयुक्त ठरणारी मार्गदर्शक जीवनतत्त्वे म्हणजे मूल्य होय.
- पेशांपेक्षा श्रेष्ठ असे आदर्श विचार. तत्त्वे, आचरण आणि सद्गुण ज्यांत असतात त्यांना मूल्य असे म्हणतात.
- जे विचार, तत्त्वे आचरण आणि सद्गुण हजारो लोकांना प्रदीर्घ काळ मार्गदर्शन करतात, त्यांच्या जीवनाचा आधार बनवतात, राष्ट्रजीवनाला प्रेरणा देतात, त्यांना मूल्य असे म्हणतात.

आपल्या भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासातून आणि महापुरुषांच्या चरित्रात्मक अभ्यासातून आपल्याला असंख्य मूल्यांचा शोध घेता येतो. मूल्यशिक्षण आपल्याला व्यापक विचार करायला शिकविते आणि त्याप्रमाणे वागण्याची प्रेरणा देते. आपल्या मनाला शांती, समाधान, स्थिरता देण्यासाठीही मूल्यांचे चिंतन उपयुक्त ठरते. ही मूल्ये ज्यांच्या जीवनातून प्रगत झाली. त्यांच्या जीवन चरित्रांचा अभ्यास आपल्याला ध्येयाचा मार्ग शिकवितो. आपले मन, भावना विचार यांना वळण लावण्याचे कार्य घरात आई, वडिल, आजोबा, आजोबा आणि शाळेत शिक्षक करीत असतात. शाळेतील अध्ययन, अध्यापन, अनेक प्रकारचे वाचन यांतून आपण विचार करू लागतो. चांगले विचार करणे व त्यानुसार वागणे, त्यातून आपल्यासमोर ध्येय, आदर्श साकार होतात. अशा आचार-विचारांना आपण संस्कार म्हणतो. अशा शिक्षणाने व संस्कारांनी आपले व्यक्तिमत्त्व घडत असते.

उद्दिष्ट्ये : शालेय शिक्षण मिळविणे हा प्रत्येक नाकारिकाचा मूलभूत हक्क आहे. शिक्षणातून विविध मूल्ये विद्यार्थ्यांच्या अंगी रुजले जाऊन त्यानुसार ते समाजामध्ये वावरत असतात. म्हणून शिक्षणातून पुढील उद्दिष्ट्यांसह मूल्यशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

- विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून मूल्यांचा अर्थ समजण्यास साहाय्य करणे.
- राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रीय एकात्मता, संवेदनशीलता इत्यादी शालेय शिक्षणातून घेणाऱ्या मूल्यांचे संस्कार विद्यार्थ्यांवर करणे.
- व्यक्तिगत, राष्ट्रहित व सामाजिक जीवनाची जबाबदारी पेलू शकणारे नागरिक निर्माण करणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्माण करणे.
- आपल्या परिसरात असलेल्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक वारशांची जपणूक करण्याचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना पटवून देणे.
- मूल्यांच्या संस्कारासाठी मूल्यांना पोषक असे उपक्रम शाळेमध्ये राबविणे.
- मूल्य अंगी बाणविण्यासाठी विद्यार्थ्यांकडून काही उपक्रम व प्रकल्प करवून घेणे.
- मूल्यांच्या जोपासनेसाठी विद्यार्थ्यांमध्ये प्रेरणा निर्माण करणे.
- चरित्रनिर्मिती व संवर्धन करणे.
- व्यक्तिमत्त्वाचा संतुलित विकास करणे.
- सौंदर्यात्मक दृष्टीचा विकास करण्यास मदत करणे.
- नागरिक म्हणून कर्तव्याची जाणीव निर्माण करून देणे.
- पर्यावरणात्मक जागरूकता निर्माण करणे.
- विद्यार्थ्यांकडून मूल्यांचे आचरण व्हावे अशी परिस्थिती व संधी उपलब्ध करून देणे.
- धर्म, भाषा, जात, लिंग यांवर आधारित संकुचित दृष्टिकोणाला तिलांजली देण्याकरिता विद्यार्थ्यांमध्ये वैचारिक जागृती करणे.
- देशाच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्याच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून संवेदनशीलता, वक्तृशीरपणा, नीटनेटकेपणा, सौजन्यशीलता, स्त्री-पुरुष समानता, सर्वधर्मसहिष्णुता, सत्य, प्रेम, करुणा, शांती इत्यादी गुणांचा विकास करणे.

- आत्मोन्नतीच्या प्रयत्नात प्रगती करित राहणे इत्यादी.

मूल्यांची लक्षणे :

- मूल्य म्हणजे पसंती. ही पसंती एखादे तत्त्व, वस्तू वा अन्य बाबतींतही असू शकते.
- मूल्य व्यक्तीगत वा वस्तुगत असू शकते.
- मूल्यांचा विकास व्यक्तीगत अनुभव वा अध्ययन वा अभिसंधानाने होतो.
- मूल्यांमुळे वर्तनाला दिशा मिळते.
- मूल्याधिष्ठित निर्णय वा वर्तन व्यक्तीच्या वा समाजाच्या अंतिम कल्याणाच्या दृष्टीने चांगले असते.
- मूल्यांचा संबंध मानवातील उच्च अंशाशी असतो.
- मूल्ये जीवनाच्या विविध अंगासाठी-अर्थव्यवस्था, राजनीती, धर्म, संस्कृती इत्यादी-निकष पुरवितात.
- मूल्याधिष्ठित वर्तन वांछनीय व नैतिक असते.
- मूल्यांचा संबंध नीतीमत्तेशी असतो.
- मूल्यांमुळे मनुष्याच्या वर्तनाला तात्त्विक आधार मिळतो.

स्वरूप :

- व्यक्तीगत जीवनासाठी दर्जा आणि मार्गदर्शन.
- व्यक्तींचा अनुभव, त्याची इष्टता आणि विशिष्ट परिस्थितीचा प्रभाव मूल्यांवर पडतो.
- राष्ट्राच्या धोरणासाठी मार्गदर्शन देण्यासाठी मूल्ये.
- मूल्ये ही आपल्या जीवन प्रवासाचे सुकाणू आहे.
- मूल्ये स्थिर नसतात.
- मूल्यांचे संपादन अज्ञात अशा अनेक मार्गांनी होते.
- मूल्यांमध्ये ज्ञानात्मक, भाषात्मक परिमाणे आढळतात.
- विमर्षणात्मक चिंतनाच्या प्रक्रियेतून मूल्यांची बांधणी व पुनर्बांधणी घडून येते.
- व्यक्तिची इच्छा, आवड यांनुसार मूल्ये.
- व्यक्तिच्या मूल्यांचा विस्तार हा लहानात लहान इच्छा ते दूरगामी आदर्श.
- समाजाच्या विकासाच्या अवस्थेवर मूल्ये आधारलेली असतात.
- समाजाच्या धार्मिक विचारसरणीवर मूल्ये आधारलेली असतात.
- मूल्ये सामाजिक, राजकीय, तंत्रज्ञ इत्यादींवर आधारलेली असतात.

अध्यात्मवादात नैतिक मूल्यांना महत्त्व असते. समाजामध्ये राहून चांगले जीवन जगायचे असेल, तर काही नीतिनियम पाळले पाहिजे. त्यासाठी अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अपरिग्रह, बंधुभाव, कर्तव्यपालन इत्यादी गुण आणि मनुष्याच्या उत्कर्षासाठी नैतिक मूल्ये आवश्यक आहेत. अलीकडे समाजात व शिक्षणक्षेत्रातही नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास झालेला आढळतो. त्यामुळे राज्य शासनाने शाळांमधून राष्ट्रभक्ती, राष्ट्रीय एकात्मता, सर्वधर्मसहिष्णुता, श्रमप्रतिष्ठा, स्त्री-पुरुष समानता, वक्तव्यश्रीरपणा, नीटनेटकेपणा, वैज्ञानिक दृष्टिकोण, सौजन्यशीलता आणि संवेदनशीलता ही दहा मूल्यशिक्षण देण्यास सुरुवात केली आहे. या मूल्यांचे संस्कार विद्यार्थ्यांवर बरोबरच शिक्षक, पालक, नेते इत्यादींनी करणे आवश्यक आहे.

समीक्षक : चौत्रे रघुनाथ

कीर्ती चित्ते

निरंतर शिक्षण

सातत्यपूर्ण चालणारी शिक्षण प्रक्रिया. निरंतर शिक्षणामध्ये माणूस जन्मपासून मरेपर्यंत शिकत असतो. विसाव्या शतकाच्या आरंभापासून पाश्चात्य देशांत निरंतर शिक्षण योजना वेगवेगळ्या ...

कीर्ती चित्ते

ई-पेपरद्वारे सूचना मिळवा

विश्वकोशकार प्रसिद्ध होणारे
वेबसाईटवरील आपल्या
मिळवणुका
आपल्या
मिळवण्यासाठी
आपला ईमेल खाली नोंदवा..

अध्यापनाची तंत्रे

Join 855 011 111
subscribe
अध्यापनाची तंत्रे म्हणजे अध्यापन विषयक घेतलेले पवित्रा. अध्यापन कार्यात विविध पाठ्यतंत्रांचे तंत्रे ही विषयवस्तू जाणता.
अध्यापनाच्या क्षेत्रात, नाट्यीकरण, बुद्धिमंथन, चर्चा, सांघिक ...

कीर्ती चित्ते

संपादकीय कार्यालय

मराठी विश्वकोश
कार्यालय, गंगापुरी,
वाई, जिल्हा
सातारा, महाराष्ट्र
४१२ ८०३

(०२१६७)
२२००५३

mvishwakosh@gmail.com
(mailto:mvishwakosh@gmail.com)

प्रशासकीय कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य
मराठी विश्वकोश
निर्मिती मंडळ,
मुंबई रवींद्र
नाट्यमंदिर इमारत,
दुसरा
मजला, सयानी मार्ग,
प्रभादेवी, मुंबई -
४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२
९०२०

vinima.prashasan@yahoo.co.in
(mailto:vinima.prashasan@yahoo.co.in)

महत्त्वाचे दुवे..

- भारत सरकार
(<http://india.gov.in/>)
 - महाराष्ट्र शासन
(<http://www.maharashtra.gov.in/>)
 - नागरिकांची सनद
(<https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563>)
 - माहितीचा अधिकार
(<https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563>)
- 8,378,749 अभ्यागत

निरंतर शिक्षण (Continuing Education)

16/06/2023 कीर्ती चित्ते शिक्षणशास्त्र

सातत्यपूर्ण चालणारी शिक्षण प्रक्रिया. निरंतर शिक्षणामध्ये माणूस जन्मपासून मरेपर्यंत शिकत असतो. विसाव्या शतकाच्या आरंभापासून पाश्चात्य देशात निरंतर शिक्षण योजना वेगवेगळ्या स्वरूपात सुरू झाली. निरंतर शिक्षणाचा प्रेरक स्वतःच शिकणारी व्यक्ती असते. ज्ञानाचा स्फोट, लोकसंख्या वाढ आणि व्यावसायिक शिक्षणाचा स्फोट यांमुळे निरंतर शिक्षणाची आवश्यकता वाढत आहे. निरंतर शिक्षणात व्यक्ती औपचारिक आणि अनौपचारिक अशा दोन्ही पद्धतीने शिक्षण घेत असतो. शिक्षणासाठी शाळेत न जाता दैनंदिन अनुभवातून शिक्षण मिळत असते. शिक्षणाच्या सर्व स्तरांव्यतिरिक्त जे शिक्षण मिळते, त्याचा निरंतर शिक्षणात समावेश होतो.

मानवी जीवनात ज्ञानाचा फार मोठा वाटा आहे. ज्ञानाधिष्ठित समाजात टिकून राहण्यासाठी आजीवन शिक्षण गरजेचे असते. निरंतर शिक्षणात कोणतेही स्तर नसून गरजेनुसार शिक्षणात बदल होत असतो. निरंतर शिक्षणात व्यक्तीभेद असल्यामुळे व्यक्ती आपला वैयक्तिक विकास साधत असतो.

उद्दिष्टे : निरंतर शिक्षण आत्मसात करत असताना काही महत्त्वपूर्ण उद्दिष्टे आढळून येतात. (१) व्यक्ती आपले जीवनमान उंचावणे, साक्षरता कौशल्य टिकविणे, राष्ट्रीय व सामाजिक मूल्यांची जाणीव निर्माण करणे यांसाठी प्रयत्न करतो. (२) शिक्षणातून व्यक्तीस स्वतःची आर्थिक स्थिती व उत्पादनक्षमता सुधारण्यास मदत होते. (३) शिकणाऱ्या समाजाची म्हणजेच एका नव्या पिढीची निर्मिती होते. (४) नवनवीन सांस्कृतिक व मनोरंजक उपक्रम निर्मिती करण्यास निरंतर शिक्षण मदत करते. (५) निरंतर शिक्षण प्रौढांसाठीही खुले असते. (६) अद्यावत माहिती व कौशल्ये प्राप्ती यांसाठी निरंतर शिक्षण उपयुक्त ठरते इत्यादी.

निरंतर शिक्षणाचे केंद्र समाजातच असून लोकच लोकांसाठी ते चालवितात. हे केंद्र स्थानिक समूहाच्या गरजेप्रमाणे असते. तसेच १० ते १५ निरंतर शिक्षण केंद्रांच्या गटासाठी एक मध्यवर्ती केंद्र असते. या केंद्रामध्ये प्रौढ शिक्षण दिले जाते. त्यात ग्रंथालय, वाचनालयास पुरेशी जागा, पुरेशा भौतिक सुविधा, प्रकाश, संगणक, स्वच्छतागृहे, दूरदर्शन, रेडिओ, वर्तमानपत्रे इत्यादी सोयीसुविधा असतात. निरंतर शिक्षणक्रमामध्ये वाचनासंबंधित सायंकाळीन वर्ग, चर्चा मंडळे, क्रीडा व साहस उपक्रम, संपर्क केंद्र, प्रशिक्षण कार्यक्रम माहिती केंद्र असते. निरंतर शिक्षण ही शिक्षणशास्त्रातील एक आधुनिक कल्पना आहे. औपचारिक शिक्षणव्यवस्थेच्या प्रचलित स्वरूपात विशिष्ट वयोगटासाठी, ठराविक जागी, ठराविक वेळी, ठराविक अभ्यासक्रम शिकविण्याची सोय या शिक्षणात असते. तथापि, व्यक्तिगत विकास व सामाजिक उन्नती ही शिक्षणाची सर्वसामान्य उद्दिष्टे साध्यतेची प्रक्रिया निरंतर चालूच असते. या निरंतर प्रक्रियेशी सुसंगती राखण्यासाठी शिक्षणव्यवस्था हीदेखील निरंतर असावी लागते, असा हा शिक्षणशास्त्रातील नवा विचार आहे.

पूर्वी नव्याने निर्माण होणारे व्यक्तिगत सामाजिक प्रश्न आणि सामाजिक प्रबोधनाचे नवे विषय पारंपरिक धर्मसंस्थांकडून हाताळण्यात येत होते. तथापि, आधुनिक काळात वैज्ञानिक-तांत्रिक प्रगतीमुळे, तसेच सामाजिक शास्त्रांच्या विकासांमुळे समाजाच्या व व्यक्तीच्या नवनवीन अपेक्षांना आणि अडचणींना तोंड देण्यासाठी निरंतर शिक्षण हे विशेष ठरले आहे. विशेषतः गतिमान सामाजिक परीसराशी व्यक्तीला जे समायोजन साधावे लागते, त्यासाठी अशा शिक्षणाची गरज असते. औपचारिक शिक्षणव्यवस्था कितीही अद्यावत आणि कार्यक्षम असली, तरी व्यक्तीच्या व समाजाच्या अमर्याद गरजांच्या तुलनेत ती मर्यादित असते. या परिस्थितीत शिकण्यासाठी विविध संस्थांचा आणि साधनांचा उपयोग करून घेण्याची क्षमता मिळविणे व कसे शिकावे हे शिकणे महत्त्वाचे ठरते. यासाठी अनौपचारिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, पत्राद्वारे शिक्षण, मुक्त विद्यापीठे अशा कल्पना पुढे आल्या. यातूनच निरंतर शिक्षण ही एक नवीन कल्पना उदयास आली. आर्थिक परिस्थितीमुळे अनेक लोकांना उच्च शिक्षण घेता येत नाही. आधुनिक तंत्रशिक्षण मिळविता येत नाही. विविध कारणांमुळे शिक्षण मध्येच सोडून द्यावे लागते. ग्रामीण भागातील लोकांना विशेषतः स्त्रियांना मनात असूनही उच्च शिक्षण घेता येत नाही. प्रौढ वयात शिकावे असे वाटले, तरी औपचारिक शिक्षणव्यवस्था उपलब्ध असतेच असे नाही. अशा सर्व व्यक्तींना निरंतर शिक्षण योजनेखाली कोणत्याही वयात शिक्षण घेता येते. याद्वारे अनेक अभ्यासक्रम लोकांच्या सोयीनुसार उपलब्ध केले जातात. परीक्षा किंवा पदवी हे ध्येय न ठेवता ज्ञान संपादन आणि कौशल्यप्राप्ती हीच उद्दिष्टे ठेवली जातात. विद्यार्थी स्वतःच्या सोयीनुसार आणि गरजांनुसार विषय निवडतात.

भारतामध्ये निरंतर शिक्षण ही योजना १९६० च्या सुमारास प्रथम राजस्थान विद्यापीठात सुरू झाली. त्यानंतर अनेक विद्यापीठांमध्ये हा शिक्षण कार्यक्रम सुरू केला गेला. भारतामध्ये १९७७-७८ या शैक्षणिक वर्षाअखेरीस सुमारे १५ विद्यापीठांत ही योजना अंमलात होती. पुणे विद्यापीठात १९७६-७७ या शैक्षणिक वर्षी सुमारे १.५१४ विद्यार्थ्यांनी या योजनेचा लाभ घेतला. या योजनेखाली विद्यापीठ अनुदान मंडळ, भारत सरकार, राज्य सरकार यांच्याकडून साहाय्यता निधी पुरविली जाते. काही विद्यापीठांत स्व-अंतर्गत निधीतून या योजनेवर खर्च करण्यात येतो. काही वेळा विद्यापीठ व त्याच्यासाठी संलग्न असलेली महाविद्यालये यांच्या संयुक्त जबाबदारीवर विविध अभ्यासक्रम चालविले जातात. विद्यापीठांनी यासाठी वेगळ्या व्यवस्थापकीय समित्या नेमलेल्या असून शिक्षणशास्त्राच्या प्राध्यापकांची विभागप्रमुख म्हणून सामान्यतः नेमणूक केलेली असते. अभ्यासक्रमाच्या स्वरूपाप्रमाणे शुल्क असते. जास्त खर्चाच्या अभ्यासक्रमांसाठी विद्यापीठ अनुदान देते. अशीच तरतूद ग्रामीण विभागातील व दुर्बल घटकांसाठी आखलेल्या अभ्यासक्रमांच्या बाबतीत असते. व्यवस्थापकीय समिती वा महाविद्यालये प्राध्यापकांच्या नेमणुकी करतात आणि योजनेत काम करणाऱ्या प्राध्यापकांना मानधन दिले जाते. वर्गाची योजनादेखील सोयीनुसार केली जाते. उदा., शनिवार, रविवार सुट्टीच्या दिवशी अथवा सायंकाळी हे वर्ग घेतले जातात. सर्वच बाबतीत निर्बंध कमीत कमी करून शिक्षणाचा आवश्यक दर्जा सांभाळून विद्यार्थ्यांना जास्तीत जास्त चांगली सेवा दिली जाते. अर्थातच, निरंतर शिक्षणाच्या जोडीला नेहमीची औपचारिक शिक्षणव्यवस्था असते.

समीक्षक : अनंत जोशी

PRINCIPAL
K.K. Wagh College of Education
Nashik

कीर्ती चित्ते

निरंतर शिक्षण

सातत्यपूर्ण चालणारी शिक्षण प्रक्रिया. निरंतर शिक्षणामध्ये माणूस जन्मपासून मरेपर्यंत शिकत असतो. विसाव्या शतकाच्या आरंभापासून पाश्चात्य देशांत निरंतर शिक्षण योजना वेगवेगळ्या ...

कीर्ती चित्ते

ईमेलव्दारे सूचना मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे लेख, प्रश्नोत्तरे, आपल्या ई-मेलवर मिळवण्यासाठी आपला ईमेल खाली नोंदवा..

अध्यापनाची तंत्रे

अध्यापनाचे क्षेत्र म्हणजे अध्यापन विषयक घेतलेले पवित्रा. अध्यापन कार्यात विविध पद्धतींबरोबरच तंत्रेही वापरली जातात. यामध्ये प्रश्नोत्तर, नाट्यीकरण, बुद्धिमंथन, चर्चा, सांघिक ...

कीर्ती चित्ते

संपादकीय कार्यालय

मराठी विश्वकोश कार्यालय, गंगापुरी, वाई, जिल्हा सातारा, महाराष्ट्र ४१२ ८०३

(०२१६७) २२००५३

mvishwakosh@gmail.com
(<mailto:mvishwakosh@gmail.com>)

प्रशासकीय कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, सयानी मार्ग, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२ ९०२०

vinimaprashasan@yahoo.co.in
(<mailto:vinimaprashasan@yahoo.co.in>)

महत्त्वाचे दुवे..

- भारत सरकार (<http://india.gov.in/>)
- महाराष्ट्र शासन (<http://www.maharashtra.gov.in/>)
- नागरिकांची सनद (<https://marathivishvcontent/uploads/2021/02/x49563>)
- माहितीचा अधिकार (<https://marathivishvcontent/uploads/2021/02/x49563>)

8,378,749 अभ्यागत

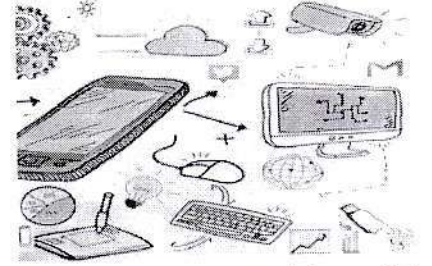
अध्यापनाची तंत्रे (Teaching Techniques)

17/06/2022 कीर्ती चित्ते शिक्षणशास्त्र

अध्यापनाचे तंत्र म्हणजे अध्यापन विषयक घेतलेला पवित्रा. अध्यापन कार्यात विविध पद्धतींबरोबरच तंत्रेही वापरली जातात. यामध्ये प्रश्नोत्तर, नाट्यीकरण, बुद्धिमंथन, चर्चा, सांघिक अभ्यास यांसारख्या अनेक अध्यापन तंत्रांचा समावेश असतो. पाठ प्रभावी व मनोरंजक करण्याचे ते तंत्र आहे. प्रश्नांचा उपयोग शिक्षक व विद्यार्थी दोघेही करतात. प्राचीन काळापासून अध्ययन-अध्यापनात प्रश्नांचा उपयोग होत आला आहे. विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान जागृत करणे, त्यांच्यात अभिरुची निर्माण करणे, विद्यार्थ्यांचे लक्ष केंद्रित करणे, विद्यार्थ्यांना विचार करण्यास प्रवृत्त करणे, विद्यार्थ्यांना स्वतःचे विचार दृष्टिकोण, माहिती सांगण्यास प्रवृत्त करणे, विद्यार्थ्यांच्या आकलनन क्षमता माहित करून घेणे इत्यादी हेतूने ही तंत्रे अध्यापनात वापरली जातात.

बुद्धिमंथन तंत्र : बुद्धिमंथन हे लहान गटातील चर्चेचा एक प्रकार आहे. एखाद्या समस्याेची उकल करण्यासाठी जी सृजनात्मक समूह क्रिया केली जाते, तिला बुद्धिमंथन असे म्हणतात. औसबर्न यांनी १९७५ मध्ये सर्वप्रथम या तंत्राचा अवलंब सूचविला. बुद्धिमंथन तंत्रात विशिष्ट गट काम करीत असताना या गटात जेवढ्या अधिकाधिक आंतरक्रिया होतील, तेवढे हे तंत्र यशस्वी होते. या तंत्राचा वापर केल्याने विद्यार्थ्यांना सामूहिक विचार करता येतो. आवश्यक माहिती मिळवून विश्लेषण करता येते. इतरांचे विचार समजून घेण्याची शक्ती प्राप्त होते. इतरांच्या विचारांत सुधारणा करण्याची संधी मिळते. म्हणजेच अगदी कमी कालवधीत एखाद्या समूहाकडून खूप मोठ्या संख्येने कल्पना प्राप्त करण्याचे साधन म्हणजे बुद्धिमंथन होय.

सांघिक अभ्यास तंत्र : एखादा विषय एखाद्या शिक्षकाने पूर्णपणे शिकविण्याऐवजी विषय घटकांची विभागी करून एकाहून अधिक अध्यापकांच्या गटाने तो शिकविणे म्हणजे सांघिक अभ्यास तंत्र होय. जे. लाईड ट्रम्प यांनी या तंत्राची सुरुवात केली. सांघिक अध्यापन तंत्राचा अनेक देशांत प्रसार झाला आणि त्यात स्थानिक परिस्थितीनुसार फेरफारही करण्यात आले. या तंत्रातील मुलभूत तंत्रे महत्त्वाची असल्याने शाळा, महाविद्यालयांतून सांघिक अध्यापनासाठी हे तंत्र राबविले जाते.

स्वयंअध्ययन तंत्र : आंतरराष्ट्रीय आयोगाचे अध्यक्ष एडगर फॉर यांनी १९७२ मध्ये युनेस्कोला 'अस्तित्वासाठी शिक्षण' हा अहवाल सादर केला. या अहवालात त्यांनी स्वयंअध्ययनावर विशेष भर दिला. ज्ञानाच्या कक्षा झपाट्याने रुंदावत असल्याने विद्यार्थ्यांनी स्वतः शिकले पाहिजे. यास महत्त्व प्राप्त झाले. म्हणजेच निव्वळ माहिती देण्यापेक्षा ज्ञानप्राप्तीची कौशल्ये विद्यार्थ्यांत विकसित करणे महत्त्वाचे आहे. स्वयंअध्ययनाचे विविध मार्ग म्हणजे बहुमाध्यम संघ, अभिक्रमित अध्ययन, घटकनिहाय अध्ययन, संगणक सहायक अनुदेशन इत्यादींच्या माध्यमाने विद्यार्थ्यांचे श्रवण, वाचन, मनन, लेखन, उपयोजन कौशल्य विकसित होतात.

चर्चा तंत्र : शिक्षकांनी वर्गात विद्यार्थ्यांना चर्चा करण्याची संधी द्यावी. चर्चेत एखाद्या विषयासंबंधी किंवा समस्यासंबंधी विद्यार्थी स्वतःचा दृष्टिकोण थोडक्यात मांडत असतो. ते एकमेकांच्या दृष्टिकोणास आव्हान देऊ शकतात किंवा त्याचा पुरस्कार करू शकतात. चर्चा तंत्र कार्यान्वित करताना चर्चेचे प्रकार, आशय आणि विद्यार्थ्यांच्या क्षमता लक्षात घेऊन करावे लागते. यामध्ये गटचर्चा, अनौपचारिक चर्चा, वादविवाद, परिसंवाद अशा प्रकारांपैकी योग्य त्या प्रकाराची निवड करून चर्चा तंत्राचा उपयोग प्रभावीपणे करता येतो.

नाट्यीकरण तंत्र : नाट्यीकरण म्हणजे नाट्यातून शिक्षण देण्याचा प्रयत्न. अध्यापनात नाट्यीकरण तंत्राचा उपयोग करून अध्यापन प्रभावी, रोचक करता येते. हे केवळ शिक्षकांचेच अवलंबण्याचे तंत्र नव्हे, तर या तंत्रामध्ये विद्यार्थ्यांनाही सहभागी करून घेता येते. त्यांच्याकडून काव्यवाचन, नाट्यवाचन, कथाकथन करून घेता येते. नाट्यीकरण या तंत्राचा भाषा व इतिहास या विषयांत विशेष उपयोग होतो. या तंत्रातून विद्यार्थ्यांच्या आत्मविष्काराला संधी मिळून भाषण-संभाषण, आंतरक्रियात्मक व अभिव्यक्तीस पूरक क्षमता विकसित होतात.

पर्यवेक्षित अभ्यास तंत्र : विहित तासिकेत विद्यार्थ्यांबरोबर शिक्षकाने स्वतः हजर राहून त्यांना व्यक्तिगत मदत व मार्गदर्शन करून अभ्यास कसा करावा. हे शिकविण्याचे तंत्र म्हणजेच पर्यवेक्षित अभ्यास तंत्र होय. या अध्ययन तंत्राद्वारे विद्यार्थ्यांला अध्ययन प्रक्रियेत, उत्तेजन, मार्गदर्शन आणि मदत करून त्यास स्वावलंबी व कार्यक्षम बनविले जाते. पर्यवेक्षित अभ्यासात विद्यार्थी शाळेतच राहून शिक्षकांच्या उपस्थितीत झालेल्या पाठ्यांशाचा अभ्यास करतात. विद्यार्थ्यांच्या शंका वैयक्तिक पातळीवर दूर करण्याचा प्रयत्न शिक्षक करतात.

क्रमन्वित अध्ययन तंत्र : एका विशिष्ट दिशेने, विशिष्ट क्रमाने सुनियंत्रित स्वरूपात यशदायी प्रतिसाद घेत जाण्याच्या पद्धतीत क्रमन्वित अध्ययन म्हणतात. या अध्ययन तंत्रामुळे शिक्षकाला विशिष्ट उद्दिष्टे साधण्यासाठी आणि प्रत्येक विद्यार्थ्यांला स्वतःच्या गतीने अभ्यास करण्यासाठी पडताळा घेता येतो. उत्तर बरोबर आल्यास प्रोत्साहन देऊन प्रेरणा मिळते. क्रमन्वित अध्ययन तंत्राचे एकमार्गी, बहुमार्गी आणि प्रतिगामी (मॅथेटिक) कार्यक्रम ही तीन उपप्रकार आहेत. यामध्ये आशयाचे विश्लेषण करून त्याचे लहान लहान उपघटकांत विभाजन केले जातात आणि त्याचे रूपांतर क्रमबद्ध मांडणीत केली जाते. प्रत्येक पायरीवर विद्यार्थ्यांचा कृतीयुक्त सहभाग आणि त्यावर प्रत्याभरण देऊन योग्य ते प्रबलन देत पुढील पायरीकडे जायचे असते.

सहकार्यात्मक अध्ययन तंत्र : सहकार्यात्मक अध्ययन तंत्रात हेतुपुरस्सर भिन्न जिन्सी अध्ययनात खूप गती असलेले, मध्यम गती असलेले आणि कमी गती असलेले विद्यार्थ्यांचे गट करून विद्यार्थ्यांना आंतरक्रियांची संधी दिली जाते. यातून त्यांचे स्वतःचे तसेच गटातील इतरांचे अध्ययन साध्य होते. यामध्ये समूह अन्वेषण, विद्यार्थी संघ-संपादन अशा प्रकारची सहकार्यात्मक अध्ययन तंत्रे विषयानुसार तसेच कोणत्याही इयत्तेसाठी अवलंबिली जातात. अशा वेगवेगळ्या आणि प्रभावी तंत्रांचा उपयोग अध्यापनात प्रभावीपणे करता येते.

संदर्भ :

- सप्रे, एन.; पाटील, पी., शिक्षणातील विचारप्रवाह, कोल्हापूर, २००५.

समीक्षक : अनंत जोशी

PRINCIPAL

K. Wagh College of Education
Nashik

जीवन कौशल्ये

आजच्या जीवनामध्ये सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थितीमध्ये झपाट्याने बदल होत आहेत. ह्या बदलांमुळे विद्यार्थी गोंधळून गेलेला आहे. पालकांच्या आणि शिक्षकांच्या ...

कीर्ती चित्ते

ईमेलव्दारे सूचना मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे वेबसाईट माहिती आपल्या ईमेलवर मिळवण्यासाठी आपला ईमेल खाली नोंदवा.

Join 955 other subscribers

संपादकीय कार्यालय

मराठी विश्वकोश कार्यालय, गंगापुरी, वाई, जिल्हा सातारा, महाराष्ट्र ४१२ ८०३

(०२१६७) २२००५३

mvishwakosh@gmail.com
(<mailto:mvishwakosh@gmail.com>)

प्रशासकीय कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, सयानी मार्ग, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२ ९०२०

vinimaprashasan@yahoo.co.in
(<mailto:vinimaprashasan@yahoo.co.in>)

महत्त्वाचे दुवे..

- [भारत सरकार](http://india.gov.in/) (http://india.gov.in/)
- [महाराष्ट्र शासन](http://www.maharashtra.gov.in/) (http://www.maharashtra.gov.in/)
- [नागरिकांची सनद](https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563) (https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563)
- [माहितीचा अधिकार](https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563) (https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563)

8,378,749 अभ्यागत

जीवन कौशल्ये (Life Skills)

25/01/2019 कीर्ती चित्ते शिक्षणशास्त्र 3 Comments

आजच्या जीवनामध्ये सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थितीमध्ये झपाट्याने बदल होत आहेत. ह्या बदलांमुळे विद्यार्थी गोंधळून गेलेला आहे. पालकांच्या आणि शिक्षकांच्या मोठ्या अपेक्षांच्या ओझ्याखाली विद्यार्थी दडपला गेला आहे. त्यामुळे स्वतःला समजून घेण्याची क्षमता विकसित होण्यास त्यास अडसर निर्माण होत आहे. व्यक्तीचा सर्वांगिक विकास करणे हे शिक्षणाचे अंतीम उद्दिष्ट मानले जाते. त्या सर्वांगिक विकासांमध्ये मानसिक क्षमतांचा जास्तीत जास्त उपयोग करून शिक्षण अधिकाधिक जीवनकेंद्रित करून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास साधता येतो. व्यक्तिविकास हा चारित्र्यनिर्मितीशी निगडित असतो. चारित्र्याची उत्तमप्रकारे जडणघडण होण्यासाठी मानवाला महत्त्वपूर्ण जीवन कौशल्यांची आवश्यकता आहे. म्हणूनच जीवन कौशल्यांचा विकास शिक्षणातून होणे गरजेचे आहे. यास मानसशास्त्रीय कौशल्य (Psychological Skill) म्हणूनही ओळखले जाते.

जागतिक आरोग्य संघटनेने १९९९ मध्ये पुढील दहा जीवन कौशल्यांचा पुरस्कार केला :

- **स्वःची जाणीव** : व्यक्तीची स्वतःच्या शारीरिक व मानसिक अवस्थांची जाण असण्याची क्षमता म्हणजे स्वःची जाणीव. या क्षमतेमुळे व्यक्तीला स्वतःच्या आवडी-निवडी, भावना व वृत्ती यांच्याबद्दल स्पष्टपणे विचार करता येतो. तसेच व्यक्तीला आपल्या जीवनाचा व अस्तित्वाचा खरा अर्थ समजून येतो.
- **समानानुभूती** : दुसऱ्याच्या भूमिकेत शिरण्याची क्षमता अथवा दुसऱ्या व्यक्तीला तिच्या दृष्टिकोनातून जाणून घेण्याची प्रामाणिक जिज्ञासा म्हणजे समानानुभूती. म्हणजेच दुसऱ्या व्यक्तीच्या ठिकाणी आपण आहोत असे समजून तिचा दृष्टिकोन जाणून घेण्याची कुवत होय.
- **समस्या निराकरण** : अनेक पर्यायांचा विचार करून त्यांतील योग्य तो पर्याय निवडणे व आपली समस्या सोडविणे म्हणजे समस्या निराकरण होय. जीवनात आपल्याला पदोपदी समस्यांना तोंड द्यावे लागते. आपल्या समस्या आपण कितपत परिणामकारकपणे आणि कार्यक्षमतेने सोडवू शकतो, यावर आपल्या जीवनातील यश अवलंबून असते.
- **निर्णयक्षमता** : निर्णयक्षमता ही अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये व्यक्ती किंवा व्यक्तीगट एखाद्या प्रसंगाच्या किंवा समस्येच्या संदर्भात माहिती गोळा करतो. मिळालेल्या माहितीचे पृथक्करण करून योग्य पर्यायांची निवड निश्चित करतो. व्यवहार्य दृष्टिकोनातून पाहता योग्य वेळी योग्य निर्णय घेणे अत्यंत महत्त्वाचे कौशल्य आहे. ते जीवनाच्या दर्जावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम करते. जीवन कौशल्य शिक्षणासाठी हे मुलभूत कौशल्य आहे.
- **परिणामकारक संप्रेषण** : स्वतःच्या विचारांची शाब्दिक अथवा अशाब्दिक पद्धतीने प्रभावीपणे अभिव्यक्ती करता येणे म्हणजेच परिणामकारक संप्रेषण कौशल्य होय. आपण आपले विचार किती प्रभावीपणे व्यक्त करतो आणि ते दुसऱ्यांपर्यंत पोचवतो ही बाब आपल्या जीवनातील यश निश्चित करते. अपेक्षित असलेल्या पदघतीने त्याचा संदेश ज्या वेळी स्वीकारला जातो, त्या वेळी परिणामकारक संप्रेषण घडते. परिणामकारक संप्रेषण ही द्विमार्गी प्रक्रिया आहे. यामध्ये प्रेषक आपला संदेश प्रेषित करतो आणि प्राप्तकर्त्यास अशी खात्री करण्याची संधी असते की, पाठवणाऱ्याचा जो उद्देश होता त्याचप्रमाणे त्याला तो संदेश समजला आहे.
- **व्यक्ती व्यक्तीमधील सहसंबंध** : व्यक्ती व्यक्तीमधील आदर, प्रामाणिकपणा, विश्वास यांवर परस्परसंबंध अवलंबून असतात. समजूतदारपणा, सहकार्य या आधारांवर परस्परशी नाती जुळविली जातात. जेव्हा आपल्याला परस्पर संबंधाचे महत्त्व व फायदे जाणवतात, तेव्हा खरे परस्परसंबंध निर्माण होतात.
- **सर्जनशील विचार** : काही तरी नवीन, उपयुक्त व असाधारण निर्माण करण्याचा विचार म्हणजे सर्जनशील विचार होय. जेव्हा एखादी व्यक्ती आजपर्यंत अस्तित्वात नसलेली एखादी गोष्ट शोधून काढते, तेव्हा त्यामध्ये सर्जनशीलता दिसून येते. ज्या वेळी एखादी व्यक्ती एखादी गोष्ट करण्याची नवीन रीत शोधून काढते किंवा अस्तित्वात असलेल्या प्रक्रियेचा नवीन गोष्टीच्या निर्मितीसाठी पूर्णपणे वापर करते, तेव्हा सर्जनशीलता अस्तित्वात येते.
- **चिकित्सक विचार** : एखाद्या विषयाची विशिष्ट माहिती स्वीकारण्यापूर्वी अनेक लहानलहान प्रश्नांच्या साहाय्याने त्या विषयाची सत्यासत्यता पडताळून पाहण्याची विचार प्रक्रिया म्हणजे चिकित्सक विचार होय. चिकित्सक विचार हे तर्कशुद्ध विचार करण्याच्या क्षमतेची निर्मिती होय.
- **भावनांचे समायोजन** : भावना हा शब्द कोणताही क्षोभ, मानसिक स्थैर्याचा भंग, सहनशीलता अथवा मनाची प्रक्षुब्धता यांच्याशी संबंधित आहे. भावना समारात्मक असो की, नकारात्मक जर त्यांना विशिष्ट मर्यादेच्या पलीकडे जाऊ दिले, तर त्या अपायकारक ठरतात.
- **ताणतणावाचे समायोजन** : एखादे कार्य करीत असतांना अनेक समस्या उद्भवतात व दडपण येते. जेव्हा अशी परिस्थिती निर्माण होते, तेव्हा सामान्यपणे लोक ताणतणावग्रस्त होतात. एखादी व्यक्ती दीर्घकाळ ताणतणावाखाली राहिली, तर त्याचे पर्यायसान शारीरिक तसेच मानसिक स्वरूपाच्या अनेक समस्यांमध्ये होते. म्हणून ताणतणावाची यशस्वीपणे हाताळणी करण्याकरिता शिक्षणाची आवश्यकता आहे.

सर्व स्तरांतील अभ्यासक्रमांतून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रित्या वरील दहा जीवन कौशल्यांचा विकास होणे अपेक्षित आहे. अभ्यासक्रमाची रचना करतांना त्यांचा प्रामुख्याने विचार केला जात आहे.

वैशिष्ट्ये :

- व्यक्तींमध्ये असलेल्या आंतरिक शक्ती आणि गुणवैशिष्ट्यांची जाणीव होण्यास मदत करणे आणि आवश्यकतेनुसार त्यांच्यात बदल घडवून आणण्यास प्रेरित करणे.
- दैनंदिन जीवनात येणाऱ्या अडचणी व समस्या यांवर विचारपूर्वक निर्णय घेऊन त्यांमधून योग्य यशस्वी मार्ग काढण्यास समर्थ करणे.
- परिसरातील माहिती, ज्ञान, इतरांचे चांगले विचार इत्यादी आत्मसात करून त्यानुसार स्वतःचे मत बनविण्यास, ते योग्यप्रकारे मांडण्यास आणि इतरांशी प्रभावी संवाद साधण्यास सक्षम करणे.
- परिस्थितीची जाणीव करून घेऊन योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करणे.
- इतरांबद्दल कोणत्याही प्रकारे द्वेष, मत्सर, दूषित विचार मनात न बाळगता त्यांच्याबद्दल आदर, प्रेम, सहानुभूती बाळगून समाजहिताची वृत्ती निर्माण होण्यास तसेच एकमेकांप्रती वैयक्तिक व सामाजिक संबंध निकोप ठेवण्यास प्रवृत्त करणे.
- परिसरातील घटना, कृती, प्रसंग इत्यादींबाबत सहज व विचारपूर्वक निर्णय घेण्याची, तसेच ताणतणावविरहित जीवन जगता येण्याची क्षमता निर्माण करणे. त्याचप्रमाणे सखोल माहितीच्या आधारे घटनांचा विचार करून त्यावर तर्क, निष्कर्ष काढण्याची क्षमता निर्माण करणे.
- आपल्या स्वतःच्या सुखदुःखाच्या प्रसंगात सहभागी होण्यास प्रवृत्त करणे.
- एखादी कृती, विचार हे पारंपारिकपणे मांडण्यापेक्षा त्यामध्ये नावीन्य, सोपेपणा, उत्साह निर्माण करून ते वेगळेपणाने मांडण्यास साहाय्य करणे इत्यादी.

विद्यार्थ्यांना तसेच सर्वसामान्य व्यक्तीला जीवन आणि शिक्षण यांची सांगड घालतांना जीवन कौशल्यांचा उपयोग होत असून त्यामध्ये आणखी मोठ्याप्रमाणात विकास होणे अपेक्षित आहे. यशस्वी जीवन जगण्यासाठी विचारपूर्वक शिक्षणाची, प्रशिक्षणाची व कौशल्य विकसनाची अत्यंत गरज आहे. तसेच जीवन

कौशल्यामुळे जीवन जास्तीतजास्त कार्यक्षमपणे व यशस्वीपणे जगता येते. विद्यार्थ्यांना दिले जाणारे शिक्षण हे जीवनकेंद्रीत केले पाहिजे. विद्यार्थ्यांचा बोधात्मक, भावात्मक व कार्यात्मक एकदरीत सर्वांगीण विकास होण्यासाठी जीवन कौशल्यंचा विकास शाळांमध्ये, वर्गांमध्ये योग्य त्या वातावरण निर्माण करण्याची गरज असते.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ मध्ये भारतीय शिक्षण पद्धतीत संभाव्य बदलावर काळानुरूप भर देण्यात आला आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून महाराष्ट्र राज्यात शैक्षणिक वर्ष २००९ पासून प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात दहा जीवन कौशल्यंचा समावेश करण्यात आला आहे. आजच्या आधुनिक युगात व्यक्तीला प्रभावीपणे जीवन जगण्यासाठी शालेय अभ्यासक्रमाद्वारे जीवन कौशल्यंचा अध्यापनाची आवश्यक आहे.

समीक्षक – रघुनाथ चौत्रे

मराठी विश्वकोश (https://marathivishwakosh.org/)

आमच्याविषयी ▾ विश्वकोश प्रथमावृत्ती (https://vishwakosh.marathi.gov.in/)

विश्वकोश प्रकाशन ▾ लेखनाकरिता ▾ महत्त्वाचे दुवे ▾

अभिप्राय (https://marathivishwakosh.org/contact/)

🔍 (https://marathivishwakosh.org/#)

Author: सुवर्णा बत्तासे

This author has written 1 articles

इमेलपेक्षा सूचना मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे लेख ऑनलाईन आपल्या ईमेलवर मिळवण्यासाठी आपला ईमेल खाली नोंदवा..

इमेल ऍड्रेस द्या..

नोंदणी करा!

Join 955 other subscribers

संपादनपत्र कार्यालय

मराठी विश्वकोश कार्यालय, गंगापुरी, वाई, जिल्हा सातारा, महाराष्ट्र ४१२ ८०३

(०२१६७) २२००५३

m Vishwakosh@gmail.com
(mailto:m Vishwakosh@gmail.com)

प्रकाशनपत्र कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, सयानी मार्ग, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२ ९०२०

vinimaprashasan@yahoo.co.in
(mailto:vinimaprashasan@yahoo.co.in)

महत्त्वाचे दुवे

- भारत सरकार (http://india.gov.in/)
- महाराष्ट्र शासन (http://www.maharashtra.gov.in/)
- नागरिकांची सनद (https://marathivishwakosh.org/content/uploads/2022/02/x49563)
- माहितीचा अधिकार (https://marathivishwakosh.org/content/uploads/2022/02/x49563)

8,378,749 अभ्यागत

PRINCIPAL
K.K.Wagh College of Education
Nashik

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ - सर्व हक्क राखीव

सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या सर्व पैलूंचे सातत्याने आणि विविध अंगांनी मूल्यमापन करण्यासाठी वापरावयाची शाळा-महाविद्यालयस्तरांवरील कार्यपद्धती म्हणजे सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन होय. यामध्ये ...

सुवर्णा बत्तासे

ईमेलव्दारे सूचना मिळवा

विश्वकोशावर प्रसिद्ध होणारे नोंदी/माहिती आपल्या ईमेलवर मिळवण्यासाठी आपला ईमेल खाली नोंदवा..

Join 955 other subscribers

संपादकीय कार्यालय

मराठी विश्वकोश कार्यालय, गंगापुरी, वाई, जिल्हा सातारा, महाराष्ट्र ४१२ ८०३

(०२१६७) २२००५३

mvishwakosh@gmail.com
(mailto:mvishwakosh@gmail.com)

प्रशासकीय कार्यालय

महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला, सयानी मार्ग, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५, भारत

(०२२) २४२२ ९०२०

vinimaprashasan@yahoo.co.in
(mailto:vinimaprashasan@yahoo.co.in)

महत्त्वाचे दुवे..

- भारत सरकार (<http://india.gov.in/>)
 - महाराष्ट्र शासन (<http://www.maharashtra.gov.in/>)
 - नागरिकांची सनद (<https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563>)
 - माहितीचा अधिकार (<https://marathivishvcontent/uploads/2022/02/x49563>)
- 8,378,749 अभ्यागत

सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन (Continuous Universal Ev

03/05/2019 सुवर्णा बत्तासे शिक्षणशास्त्र 0 Comments

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या सर्व पैलूंचे सातत्याने आणि विविध अंगांनी मूल्यमापन करण्यासाठी वापरावयाची शाळा-महाविद्यालयस्तरांवरील कार्यपद्धती म्हणजे सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन होय. यामध्ये शैक्षणिक वर्षात विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन सतत केले जाते. आजच्या वैज्ञानिक युगाची प्रगती मापनावर आधारित आहे. मापनासंदर्भात ज्येष्ठ विचारवंत रॉस म्हणतात की, 'जर मापनाची सर्व तंत्र-साधने या जगातून नाहीशी झाली, तर या आधुनिक जगाची सर्व सभ्यता वाळूच्या भिंतीप्रमाणे ढासळून पडेल.'

प्राथमिक शिक्षण हे पायाभूत शिक्षण आहे. प्राथमिक शिक्षणापासून विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक, मानसिक अशा स्तरांवरील क्षमता आणि कौशल्ये यांचा विकास होऊन एकंदरीत त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास अपेक्षित असतो. त्यानुसार प्राथमिक शिक्षणाची उद्दिष्टे निश्चित केली जातात. बोधात्मक उद्दिष्टे ठरविताना विषयांचा विचार केला जातो, तर भावात्मक उद्दिष्टे ठरविताना अभ्यासेतर कार्यक्रमांचा विचार केला जातो. विद्यार्थ्यांमध्ये विविध क्षमता व कौशल्ये निर्माण होण्यासाठी त्यांना वेगवेगळे अनुभव दिले जातात व अनेक अध्ययन-अध्यापनपद्धती वापरल्या जातात.

शिक्षणप्रक्रियेत सर्वात महत्त्वपूर्ण परिवर्तन म्हणजे मूल्यमापनपद्धतीत झालेला बदल होय. विद्यार्थ्यांमध्ये क्रीयात्मक कौशल्ये विकसित होण्यासाठी त्यांना प्रात्यक्षिकासारखी कार्ये दिली जातात. त्यांचा सर्वांगीण विकास होत असताना त्यांच्या अध्ययनातील त्रुटी, उणिवा या मूल्यमापनातून दूर व्हाव्यात व त्यांची अपेक्षित प्रगती व्हावी, अशी अपेक्षा असते. त्यामुळे राष्ट्रीय पातळीवर कोठारी आयोग (Kothari Commission), डॉ. आर. एच. दवे समिती अहवाल, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (National Policy On Education), राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, राज्य अभ्यासक्रम आराखडा, राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (National Council of Educational Research and Training : NCERT) या संस्थेचे निर्देश अशा विविध आयोगांच्या अहवालांमधून मार्गदर्शक तत्त्वे आणि नावीन्यपूर्ण मूल्यमापन साधन-तंत्रांची सूचना केली आहे. शैक्षणिक गुणवत्ताविकासाच्या दृष्टीने हा बदल आमूलाग्र आणि क्रांतिकारी आहे.

शैक्षणिक मूल्यमापन प्रक्रिया ही अध्ययन-अध्यापन, शिक्षणप्रक्रियेचा दर्जा आणि परिणामी एकंदर शैक्षणिक व्यवस्था यांवर परिणाम करते. शाळा, शिक्षक, विद्यार्थी, पालक हे मूल्यमापनपद्धतीबाबत अत्यंत संवेदनशील असतात. शैक्षणिक मूल्यमापनपद्धती नजरेसमोर ठेवून सर्व शैक्षणिक प्रक्रियेचे नियोजन व कार्यवाही होते. शैक्षणिक मूल्यमापनप्रक्रियेत उणिवा, त्रुटी राहिल्यास शैक्षणिक गुणवत्ताविकासात अडथळे निर्माण होतात. मूल्यमापन हा अध्ययन-अध्यापनपद्धतीचा एक भाग असून अध्ययनाच्या विविध टप्प्यांवर मूल्यमापन व्हावे आणि अध्यापकांद्वारे विद्यार्थ्यांची प्रगती पडताळावी, यात विद्यार्थी हा शैक्षणिक प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू आहे. हे लक्षात घेऊन अध्ययनात आढळलेल्या त्रुटींवर निदानात्मक उपाय करावेत. अभिरुची व कला यांचेही मूल्यमापन करावे. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वविकासाच्या सर्व पैलूंकडे विद्यार्थ्यांच्या व्यापक अध्ययनप्रक्रियेकडे तसेच त्यांच्या वर्तनातील दृश्य बदलांकडे सातत्याने लक्ष ठेवणे आवश्यक आहे. हे साध्य होण्यासाठी विविध साधनतंत्रांच्या मदतीने अध्ययन-अध्यापन होणे गरजेचे आहे.

मूल्यमापनाची पद्धत : सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन करताना मुख्यतः आकारिक मूल्यमापन आणि संकलित मूल्यमापन या दोन पद्धतींनी विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन केले पाहिजे.

(१) **आकारिक मूल्यमापन :** विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक असा सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकास होत असताना केले जाणारे मूल्यमापन म्हणजे आकारिक मूल्यमापन होय. बालकाचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ या कायदान्वये विद्यार्थ्यांना आठवी इयत्तेपर्यंत नापास न करण्याचा शासनाचा आदेश असल्यामुळे आकारिक मूल्यमापनाचे काटेकोर उपयोजन करणे हे शिक्षण-शिक्षक यांना बंधनकारक आहे. अभ्यासक्रमात दिलेल्या निकषांनुसार विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडते किंवा नाही, याची नियमितपणे पडताळणी करणारे मूल्यमापन, वर्षभर अध्ययन-अध्यापनप्रक्रिया सुरू असताना केले जाणारे मूल्यमापन, अध्ययनातील प्रत्येक उद्दिष्ट साध्य करण्यापूर्वीच्या प्रक्रियेची पडताळणी करणारे मूल्यमापन इत्यादी आकारिक मूल्यमापन होय. या मूल्यमापनप्रक्रियेसाठी दैनंदिन निरीक्षण, स्वाध्याय (कथा, निबंध, अहवाल, वर्ण, पत्र, संवाद, एखाद्या विषयाची माहिती इत्यादींचे लेखन करणे), तोंडी परीक्षा, प्रात्यक्षिक कार्ये, कृत्तियुक्त कार्ये, प्रयोगात्मक कार्ये, प्रकल्प, प्रश्नावली, सहाध्यायी मूल्यमापन, स्वयंमूल्यमापन, चाचणी (कोणत्याही वेळापत्रकाशिवाय आणि कोणत्याही पूर्व कल्पना न देता अल्प कालावधीत घेण्यात येणारी अनौपचारिक स्वरूपाची लेखी चाचणी), स्वयं-अध्ययनाद्वारे वैयक्तिक व गटांत शैक्षणिक उपक्रम राबविणे इत्यादी साधन-तंत्रांचा वापर करावा लागतो. प्रत्येक मूल्यमापन हे वेगवेगळ्या पद्धतीने शिकत असते. कोणाला कृतीद्वारे लवकर आकलन होते, तर कोणाला श्रवणाद्वारे, कोणाला आकृतीद्वारे आकलन होते, तर कोणाला शिक्षणाद्वारे कळते. म्हणजे मुलांचे अध्ययन सोपे व सुटसुटीत होण्यासाठी मुलांची विषयातील आवड आणि त्यांचे उद्दिष्टे यांप्रमाणे अध्यापनाच्या पद्धतीत तसेच साधन-तंत्रांच्या उपयोगाबाबत बदल करावा लागतो.

आकारिक मूल्यमापनातून संविधानातील मूल्ये, गाभाघटक व जीवनकौशल्ये यांचे मूल्यमापन केले जाते. आकारिक मूल्यमापनात अध्ययन-अध्यापन आणि मूल्यमापन या प्रक्रिया एकाच वेळी चालतात. अध्ययन-अध्यापन आणि मूल्यमापन यांतील परस्परसंबंध शोधून त्यांचा वापर केला जातो. विद्यार्थ्यांकडे वर्षभर लक्ष दिल्याने भविष्यात वाया जाणारा वेळ व श्रम वाचविता येतात. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधता येतो. विद्यार्थ्यांना ताणरहित अध्ययन करता येते. आकारिक मूल्यमापनात विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचे संपूर्ण चित्र मिळते; परंतु नोंदी करताना अडथळे, उणिवा, त्रुटीची नोंद इत्यादीमुळे विद्यार्थ्यांच्या संवेदनशील मनावर अनिष्ट परिणाम करणार नाहीत. तर उणिवा दूर करण्यास प्रोत्साहन मिळेल अशा कराव्यात. उणिवा दाखवितानाच्या सुधारणेसाठी उपाय सुचवावेत.

विद्यार्थी शिकत असताना त्यांचे मूल्यमापन होत असते. हे होत असतानाच अध्ययनातील उणिवा वेळोवेळी विद्यार्थ्यांच्या लक्षात आणून दिल्यामुळे अध्ययनातील त्रुटी-उणिवा दूर होतात व अध्ययन सहजपणे होते. शिकण्यासाठी नाटकीकरण, गटकार्य, गटकार्य, कृती, उपक्रम, प्रकल्प, प्रयोग उपलब्ध होतात. विद्यार्थी अध्ययनासाठी धडपडत असतो. त्यामुळे अध्ययन व मूल्यमापन आनंददायी होते. विद्यार्थ्यांकडे सातत्याने लक्ष दिल्याने त्यांचे भविष्य उज्वल होण्यास मदत होते. विद्यार्थ्यांची बलस्थाने शोधून त्यात अधिक प्रगती करण्यासाठी त्यास मदत करण्याची दिशा निश्चित करता येते. बालकाचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियमातील अपेक्षांची पूर्तता करण्यासाठी वेगळ्या प्रयत्नांची गरज भासत नाही.

(२) **संकलित मूल्यमापन :** आकारिक मूल्यमापनामध्ये दिसलेली प्रगती टिकून आहे की नाही, हे पडताळणारे मूल्यमापन म्हणजे संकलित मूल्यमापन होय. हे ठरावीक कालावधीनंतर एकत्रित स्वरूपात करावयाचे मूल्यमापन आहे. संकलित मूल्यमापनात वर्षातून दोन वेळा प्रत्येक सत्राच्या अखेरीस मूल्यमापन केले जाते. यामध्ये दूरगामी उद्दिष्टांचा जास्त प्रमाणात विचार केला जातो. मूल्यमापनासाठी लेखी परीक्षा, तोंडी परीक्षा व प्रात्यक्षिक परीक्षा या साधनांचा वापर केला जातो. लेखी स्वरूपातील साधनांमध्ये खुले (मुक्त) प्रश्नांचा (open ended questions) अधिक वापर करण्यात यावा. संविधानातील मूल्ये, गाभाघटक, जीवनकौशल्ये व दूरगामी उद्दिष्टे या संदर्भातील मूल्यमापन होण्याच्या दृष्टीने विचार व्हावा. मूल्यमापन करताना विषयांची उद्दिष्टे पाहावीत व त्यानुसार मूल्यमापनाची कार्यपद्धती वापरावी.

संकलित मूल्यमापनासाठी प्रश्न तयार करताना ज्ञान, आकलन, उपयोजन, कौशल्ये, अभिरुची, अभिवृत्ती, रसग्रहण इत्यादी उद्दिष्टांचा विचार करण्यात येते. संकलित मूल्यमापनासाठी प्रश्न तयार करताना सर्व उद्दिष्टांना योग्य प्रमाणात भारांश द्यावा. तसेच वस्तुनिष्ठ, लघूत्तरी व दीर्घात्तरी या प्रश्नांसाठी इयत्तानिहाय योग्य प्रमाणात भारांश निश्चित करावा. संकलित मूल्यमापनासाठी साधने तयार करताना विद्यार्थ्यांची चिकित्सक वृत्ती, सर्जनशीलता आणि बहुविध बुद्धिमत्तेला वाव देणे

गरजेचे असते. विद्यार्थ्यांना आपली मते मुक्तपणे व सहज मांडता येतील असे मूल्यमापन करावे. शिक्षकाने शाळाव्यतिरिक्त इतर खाजगी यंत्रणेकडून तयार करण्यात आलेली मूल्यमापनाची साधन-तंत्रे व प्रश्नपत्रिका न वापरता वर्गनिहाय आणि विषयनिहाय संकलित मूल्यमापन करावे. या मूल्यमापनातून विद्यार्थ्यांच्या उल्लेखनीय बाबी, वैयक्तिक गुण आणि त्यांची आवड इत्यादी लक्षात घेऊन त्या गुणांच्या विकासासाठी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन द्यावे. सर्वकष मूल्यमापनामध्ये जे विद्यार्थी शैक्षणिक व इतर बाबतीत मागे असतील, अशांना वैयक्तिक अथवा गटांमध्ये अतिरिक्त पुरक असे मार्गदर्शन करून त्यांच्या अध्यनातील व इतर बाबतीतील अडचणी/त्रुटी यांचा शोध घेऊन त्यांना अपेक्षित विकासापर्यंत आणले जाते.

समीक्षक – रघुनाथ चौत्रे